

ГО «Інсайт»

ЛГБТ-СІМ'Ї

В УКРАЇНІ:

соціальні практики

та законодавче регулювання

Галина Ярманова

Марія Маєрчик

Оксана Покальчук

Світлана Шимко

Тамара Марценюк

Оксана Гриник

ЛГБТ-сім'ї в Україні: соціальні практики та законодавче регулювання

Редакторка:

Галина Ярманова

Дослідницька група:

Оксана Гриник

Марія Маєрчик

Тамара Марценюк

Оксана Покальчук

Олена Шевченко

Світлана Шимко

Галина Ярманова

Літературна редакторка:

Неля Ваховська

В оформленні публікації використано
фотопроект *Євгенії Белорусець* «Своя кімната».

Дизайн:

Оксана Брюховецька

© ГО «Інсайт», 2012

© Колектив авторок, 2012

© Євгенія Белорусець, фотографії, 2012

Видавець:

Громадська організація «Інсайт»

Україна, Київ 01001, а/с 351В

<http://insight-ukraine.com.ua/>

email: info@insight-ukraine.com.ua

+380504107561

ЛГБТ-сім'ї в Україні: соціальні практики та законодавче регулювання

Дослідження було реалізовано

Громадською організацією «Інсайт»

за фінансової підтримки

Регіонального Представництва фонду ім. Г. Бьоля в Варшаві.

ГО «Інсайт»

**ЛГБТ-СІМ'І
В УКРАЇНІ:
соціальні практики та
законодавче регулювання**

За редакцією Галини Ярманової

Київ - 2012

Передмова

Зміни починаються з шепоту

(Епіграф до кінофільму «Прислуга», 2011)

Цю збірку присвячено квір-сім'ям, тобто сім'ям нетиповим і незвичним. Увага чотирьох текстів збірки зосереджена на *життєвих обставинах і родинних історіях трансгендерних людей і одностатевих партнерств*.

Про що говорять ці досвіди, і чи треба про них говорити? Що значать ці досвіди, і чи є в них цінність для загалу? Чому найчастіше про подібні досвіди суспільство воліє мовчати? Ці кілька питань я поставлю у фокус своєї уваги, хоч ними далеко не вичерпується та низка політичних, правових, методологічних і епістемологічних питань, що підняті текстами цієї збірки й можливі (та важливі) для обговорення.

Квір-сім'ї зіштовхуються з різними правовими обмеженнями, з меншим доступом до певних ресурсів (до комерційних чи державних сімейних програм), з небезпекою. Всі ці фактори разом також називають дискримінацією. Це можуть бути юридичні перешкоди з адопцією (вдочеріння/всиновлення) дітей партнерок та партнерів, правові перешкоди до штучного запліднення або сурогатного материнства, неможливість урегулювати спадкоємність, складність доступу до медичних закладів як сім'я чи питання безпеки особи й родини – для різних сімей проблеми можуть виникати в різних ділянках їх соціального життя. Але що, якщо не виховувати й не народжувати дітей, не хворіти і не сподіватися на державу? Якщо ви молоді, здорові й не обтяжені зайвими формальностями? Інколи може складатися враження, що дискримінація може бути за таких обставин зменшена, мінімалізована, що її можна оминати, якщо обрати правильну життєву стратегію.

Теза, що я хочу її запропонувати для полеміки, полягає в тому, що *уникнути дискримінації власними зусиллями неможливо*. Є один фактор, що виникає поза будь-чиєю волею й намірами, але організовує, дисциплінує щоденну реальність квір-сімей і квір-людей. Фактор, присутній щохвилино, щомиті він примушує шикуватися вздовж його логік весь триб життя. Фактор, якого неможливо уникнути: його можна пробувати подолати, а можна мовчки підпорядкуватися йому, але його дія неунікненна, і саме він визначатиме й приписуватиме смисли будь-яким намірам й стратегіям.

Цим дивовижним і всепроникним фактором є мовчання. Мовчання, яке оповиває тему гомосексуальності, транссексуальності, квір-сімей і не залежить від особистих рішень. Саме мовчання вимагає народна опінія, коли наполягає на тому, що гомосексуальність є

приватною справою, і що вона має бути схована за дверима спальні, мовляв, «яке нам діло до них». На перший погляд, така позиція може розцінюватися як толерантна, вона створює видимість неосуду, тактовності й делікатності. Однак, це лише видимість. Така позиція є нічим іншим, як одним із механізмів реалізації мовчання.

Припис мовчання й невидимості діє як ніж, що розкрає суспільство на дві частини за ознакою того, якої статі люди об'єдналися в одну сім'ю. Цей припис створює дві групи – тих, кому можна говорити про себе, про свою родину й своє життя, і тих, кому заборонено озвучувати свій родинний досвід; цей принцип приписує одним людям більше цінності, ніж іншим, і таким чином одній групі дає привілей нормативності *коштом інших*.

Тактика мовчання має в своєму арсеналі механізм присоромлення за «виставлення напоказ». Мовляв, про деякі інтимні речі публічно повідомляти негоже. Але давайте подивимося на це з іншого боку, хіба люди не повідомляють інших про інтимне щоразу, коли носять шлюбну обручку, розповідають про свої матримоніальні статуси й наміри (з ким зустрічаються, з ким обручилися чи з ким одружені), виходять на вулицю в шлюбних уборах, ставлять фото сім'ї на офісному робочому столі, мають у паспорті штамп про одруження? Щоразу за таких обставин вони маніфестують своє приватне, інтимне, повідомляють про свою «сексуальну орієнтацію», практично виносять на публіку те, що відбувається в їхній спальні. Така поведінка, втім, є частиною нормативної культури й ніколи не розглядається як непристойно відверта.

Мовчання – це не просто відсутність і бездія, не меншою мірою воно є роботою, бо це вимога постійних дій, самоконтролю. «Тактика спальні» наполягає на тому, щоб гомосексуальність *маскувала* себе, *ховала*, аби люди *утаювали* свій романтичний досвід з людьми своєї статі, а одностатеві сім'ї та партнерства – обставини свого життя, аби вони *тримали на контролі*, що саме повідомляють, щоб *пересвідчувались*, що не сказали чогось особистого, при цьому швидко і влучно відповідали на типові питання про «особисте життя», не викриваючи «непристойну» таємницю.

Мовчання не є нейтральним і аполітичним. Якщо хтось наважується озвучувати замовчувані теми, то на таких відчайдушів найчастіше чигають санкції – осуд, кпини, упередження, відсторонення. Таких людей можна звинуватити в аморальності, в непристойності, збоченості, невихованості, нестриманості, розпусності чи зіпсованості. Адже норма мовчання про гомосексуальний досвід є частиною моралі й законності, а говоріння про нього – частиною аморальності й незаконності. Ці оцінкові судження і є тими дискурсивними ключами, що тримають квір-сім'ї за сімома замками.

Ця опозиція законності й незаконності тільки посилюватиметься і здобуватиме навіть все міцнішого правового статусу, якщо новозапропоновані закони, на кшталт того, що в народі названо «забороною пропаганди гомосексуалізму», будуть прийнятні.

Отож мовчання не є пасивним. Це послідовний намір, навмисна політика непомічання, упереджена тактика вуалювання дійсності. Мовчання стосується не тільки квір-людей. Воно є чинником, що тою чи іншою мірою торкається всіх без винятку, мовчання приписане всім. Воно слухняно, злагоджено й послідовно виконується з обох боків, у логіці припису «не питай – не повідомляй».

Може видатися, що кожна людина може припинити мовчанку, порушити табу, зробити себе видимою, заговорити. Та припис мовчання й невидимості облаштував пастки для таких випадків. Коли люди, які живуть у квір-партнерствах, оповідають про своє життя, то смисли цих повідомлень видозмінюються, вони визначаються все тією ж нормою мовчання. Ці повідомлення звучатимуть надто голосно, разуче, химерно, надто цікаво, надто жажливо – вони завше будуть *тим сказаним або тим промовленим*, що порушує норму. Все сказане означатиме щось більше, ніж повсякденна оповідь, воно мовби просочуватиметься крізь мембрану, яка змінюватиме його смисли й гучність.

Дозвольте запропонувати вам одну історичну паралель, у якій також застосовувано подібну практику замовчування.

Коли в другій половині XIX століття все активніше почали піднімати й обговорювати тему системної жіночої освіти – це сіяло страх і неспокій чи не більші, ніж сучасні дебати про одностатеві сім'ї та їхніх дітей. Під загрозою, здавалося, було все – моральні цінності, одвічні традиції й порядок всесвіту. Освіта для жінок видавалася гріховною й протиприродною. Церква була на сполох і вказувала на загрозу задуму бога. Медицина говорила про порушення законів природи, мовляв, освіта шкодитиме жіночій репродуктивності (тогочасна цитата: «Якщо жінки навчатимуться в коледжах, їхній мозок стане більшим і важчим, а от matka зморщиться»).

Отож, якщо траплялося всередині XIX століття, що деякі жінки вищих класів волею долі отримували різносторонню освіту чи проявляли наполегливість і здобували знання самотуж, самоосвітою, то точнісінько так само, як тепер із одностатевими партнерствами, від них вимагали приховувати, вуалювати, робити непомітними свої (неприпустимі) знання так, буцімто їх зовсім не існує.

В одній енциклопедичній статті, написаній у 1881 році, про життя й творчість Єлизавети Безобразової – російської письменниці, ерудитки, яка зналася на економічних теоріях, цікавилася юридичними науками, соціальними питаннями, політикою, вільно писала французькою, німецькою, англійською й російською мовами, публікувала свої статті в численних закордонних журналах, отож, була особою непересічною, – в перших абзацах енциклопедичної довідки її фактично було похвалено за *«невиставляння напоказ»: за «природну скромність і небажання виставляти напоказ свою літературну обдарованість»*.

Єлизавета Безобразова й справді впродовж десятиліть чемно приховувала свою діяльність. Для цього вона писала свої твори про Росію французькою й німецькою мовами, а також публікувала їх за кордоном і підписувала криптонімом «T.S.». Криптонім привертав увагу й викликав чимало припущень, у Росії підозрювали, що за ним ховається відомий французький публіцист та історик Лерой-Белью. Ніхто, навіть найближче оточення, в тому числі її чоловік (доволі знана людина в тогочасній Росії), не здогадувалися, що реальна авторка публікацій на політико-економічні теми є жінкою. В Росії Єлизавета Безобразова дозволила собі опублікувати лиш одну книжечку для дітей, підписану жіночим псевдонімом.

Як же працює мовчання? Безобразова безумовно мала чимало соціальних можливостей і ресурсів для інтелектуального росту. Вона безумовно мала очевидні привілеї бути освіченою й забезпеченою жінкою. Мовчання – підступний механізм, воно здатне зачіпати й маргіналізувати людей, незалежно від їхніх соціальних статусів чи здобутків, приналежності до різних класів, воно діє як невидима, але всепроникна сила, що примушує соромитися, ховатися. По своїй суті ця сила, ця вимога мовчання є дисциплінарною. Визнаючи її, особа буцімто визнає, що є переступницею, що робить щось заборонене, соромне, неприпустиме, про що слід мовчати. А водночас ця людина винагороджується за дотримання припису терпінням загалу. «Гріх» Безобразової зменшувався ув очах громади десятилітнім дотриманням вимоги бути невидимою. Але щойно (не з волі авторки) її тасмниця була відкрита, це «виявлення псевдоніма спричинило деякі неприємності для автора».

Так і в наші часи громада готова терпіти лиш невидимі гомосексуальні та транссексуальні досвіди – сховані, відсутні, непомітні, завуальовані, внутрішньо і зовнішньо мімікровані – й негайно карати оприявлені. Така «терплячість» не має вводити в оману, вона радше є знаком нетерпимості. Коли терпіння загалу обіцяне лиш тим «переступникам» і «переступникам», хто готові грати за правилами конспірації, – це радше форма залякування. Чимало гомосексуальних і транссексуальних людей дотримуються цих правил і можуть навіть вважати, що добровільно їх обрали.

А поміж тим, чотири дослідження цієї збірки свідчать, що нові сімейні досвіди незмінно з'являються в ландшафті нашого суспільного й приватного життя. Хоча в Україні нема статистики квір-сім'ей, відсутні знання про їхній склад і обставини життя, невідомий їхній віковий, освітній, майновий, статусний ценз, лише на рівні здогадок можна припустити, скільки дітей в Україні зростають у квір-сім'ях, – попри те, що все це залишається невідомим, *самі родини є*.

Квір-партнерства неунікнено виникають в індустріальних і постіндустріальних суспільствах. Це пов'язано із загальними системними змінами в структурі виробничих відносин, в зміні родинних, гендерних і міжпоколінневих стосунків (як-от унезалеження молоді від материнських родин, жінок від чоловіків), розвитком репродуктивних технологій тощо. А відтак, треба очікувати, що в майбутньому кількість негетеронормативних сімей буде тільки зростати.

З віддалі сьогоднішніх днів зрозуміло, що досвід Безобразової був провісником змін – хвиля жіночих рухів охопила Європу, в тому числі й Україну та Росію наприкінці ХІХ століття, жіноча освіта ставала все доступнішою, різноманітнішою й масовішою.

Стратегія замовчування хоч і діє як форма дисциплінування та контролю, але не анулює й не призупиняє соціальні зміни. *Життя змінюється, навіть коли страх перед змінами продовжує керувати помислами багатьох*.

Авторки чотирьох текстів не мали на меті просто переконати або задокументувати те, як їхні героїні переконують читачок у своїй точці зору. Ідеєю, що об'єднала авторок, був пошук підходів і способів аналізу, позбавлених штампів, безоглядної упередженості, сліпого осуду, а натомість сповнених уважної аналітичності та наукової проникливості. І ще спільною для всіх текстів була спроба подолати мовчання. Адже зі спроб порушити мовчанку, зі спроб говорити починаються зміни.

Марія Маєрчик

Фотографії з проекту української фотохудожниці Євгенії Белорусець «Своя кімната»

Цей фотографічний проект присвячено повсякденному життю сучасних ЛГБТ та квір-сімей, що живуть в Україні, долаючи щоденні утиски та реальні загрози через свою сексуальну орієнтацію чи гендерну ідентичність.

«Своя Кімната» – серія документальних фотопортретів та свідчень героїв та героїнь, зібраних художницею протягом подорожі містами України у 2011-2012 роках. Через фрагментарні кадри побуту, буденних радощів та переживань, Євгенія Белорусець та герої(ні) її проекту розповідають історії свого життя, дозволяючи на мить зазирнути за щільну завісу, що повсякчас відділяє їхнє особисте життя від публічного.

Учасниці та учасники проекту «Своя кімната», попри ризик суспільного осуду, визвалися розповісти про свою повсякденність, про своє життя, як воно є, без жодних прикрас.

Методологічні та концептуальні засади дослідження

В Україні ЛГБТ- і квір-дослідження є досить новою цариною суспільних знань як для наукової, так і для правозахисної чи ЛГБТ-спільноти. Поодинокі студії про геїв, лесбійок, бісексуальних і трансгендерних людей тільки починають з'являтися протягом останнього десятиліття¹. Ця збірка пропонує поглянути на звичні концепти по-іншому: з одного боку, розглянути «сім'ю» поза гетеросексуальною нормативністю, а з іншого, дослідити гомосексуальність і трансгендерність саме в контексті сім'ї.

Спроба осмислити ЛГБТ-тематику та концепт «сім'ї» разом видається не лише актуальним науковим питанням, а й важливим правозахисним завданням. За останні кілька років в Україні посилюється націоналістичний дискурс, зросли гомофобні настрої та різко збільшився вплив церкви на державу. Ці процеси відбуваються на тлі нещодавно винайдених, але вже міфологізованих як начебто споконвічних, «традиційних українських сімейних цінностей», покликаних захищати «суспільну мораль» й «основу української нації». В багатьох містах України численні релігійні та праворадикальні організації проводять вуличні акції, конференції, концерти, фестивалі, тренінги «на захист традиційних цінностей» і «традиційної сім'ї»². «Традиційна сім'я», за яку вони виступають, передбачає жорсткий розподіл гендерних і сімейних ролей: чоловік-батько, котрий забезпечує сімейний дохід і приймає всі важливі рішення, жінка-мати, котра опікується домогосподарством і його членами, та діти, які фактично є власністю батьків. Саме на такій сім'ї, на думку релігійних правих, тримається суспільний порядок в Україні.

Проте така нуклеарна сім'я є модерним феноменом, що існує не більше століття і вже сьогодні переживає серйозні трансформації. Стале зменшення кількості шлюбів, зростання кількості розлучень, тенденція серед старших чоловіків повторно одружуватися з молодшими жінками, зменшення показників народжуваності – це не унікальність України, а загальні тенденції багатьох європейських країн. Значних змін зазнає й інститут материнства та батьківства: доступ до допоміжних репродуктивних технологій, сурогатного материнства, вдовчаріння/всиновлення дітей поступово розмиває чіткі бінарні категорії двох батьків

1 Див., напр., Маймулахін А.Ю., Касянчук М.Г., Лещинський Е.Б. Однополює парнёрство в Україні. – Донецьк, 2009; Українські гомосексуали і суспільство: взаємне проникнення: Огляд ситуації: суспільство, держава і політики, ЗМІ, правове становище, гей-спільнота / Центр «Наш світ». – К.: Атопол, 2007; Дискримінація за ознакою кохання. Звіт про дотримання прав геїв та лесбійок в Україні. – К.: Нора-Друк, 2005.

2 Серед них організації «Любов проти гомосексуалізму» та її дочірній проект «Всі разом!», «Батьківський форум України», Народний Собор України, Всеукраїнський благодійний фонд «Сім'я», «Спілка молодих християн України» і багато інших.

різної статі, ускладнює моноліт батьківства й материнства новими формами (біологічним, соціальним, прийомним, сурогатним тощо). Крім того, внаслідок суттєвих соціально-політичних змін протягом останніх десятиліть, жінки отримали більше прав і можливостей реалізовуватися поза домогосподарством, здобувати освіту та професію, що призвело до більш егалітарного розподілу хатньої праці, послабило жорсткі гендерні ролі в сім'ї.

Втім, як слушно зазначає польська письменниця Божена Умінська-Кефф, для правих угруповань і релігійних консерваторів «(...) порядок не існує у множині – “цей порядок” і новий порядок: для них “цей порядок” не має альтернативи. “Цей” є порядком, крапка. У цьому сенсі права спільнота завжди авторитарна, бо для неї можливим є один-єдиний порядок, який вважається природним, даним і одвічним, порядок, який потрібно охороняти»³.

Отож, не дивно, що все розмаїття сімейних стосунків і форм споріднення, що не вписуються в рамки такої «традиційної сім'ї», праві панове оголошують «ненормальними», «неповноцінними», «неприродними» чи «нездоровими». Сюди потрапляють жінки чи чоловіки, що самостійно виховують дітей; немоногамні стосунки; чайлдфрі-пари, що не мають і не планують дітей; сім'ї, в яких жінка працює, а чоловік займається дітьми, та безліч інших форм стосунків. Однак найбільшою загрозою для «традиційної сім'ї» оголошуються лесбійки, геї і трансгендерні люди.

Гомосексуальність і сімейність постулюються як взаємовиключні й абсолютно протилежні поняття. Основою такої проекції є твердження, що лесбійки та геї не можуть мати власних дітей чи формувати тривалі інтимні стосунки, тому, щоб продовжувати відтворюватися, вони буцімто спокушають молодих людей та «переманюють» їх на свій бік. Таке уявлення про гомосексуальність не є чимось новим чи унікальним, притаманним тільки українським реаліям. Маніпулятивні заклики релігійних консерваторів «захистити сім'ю та дітей» і створення моральної паніки навколо теми гомосексуальності розпочалися ще в 1970-х у Західній Європі та Північній Америці, а з 1990-х активно поширюються в Східній Європі та на пострадянському просторі. Як наголошує американська дослідниця Кес Вестон, «дискурс, що протиставляє гей-ідентичність сімейності, не обмежується політичною ареною»⁴: від гомофобних законопроектів до статей бульварної преси, від анти-гейських акцій «сімейних карнавалів» до недільних церковних служб згадки про гомосексуальність супроводжуються спайкою «репродукції» та «вербування», чи то пак «пропаганди». Гомофобні голоси провіщають кінець цивілізації та вимирання як неминучу долю суспільства, неспроможного «відтворюватися». Попри необґрунтованість і суперечливість такої аргументації, вона знаходить відображення в державній політиці найвищого рівня: на момент написання цього тексту у Верховній Раді України було зареєстровано три законопроекти, що вимагають заборонити так звану «пропаганду гомосексуальності».

Зважаючи на повне державне невизнання одностатевих партнерств, відсутність відповідного антидискримінаційного законодавства, чітке визначення шлюбу як союзу «між чоловіком і жінкою», пряму заборону гомосексуальним парам удочеряти чи всиновлювати дітей і безліч інших правових механізмів, що повністю виключають ЛГБТ-партнерства з поля шлюбно-сімейного регулювання, така діяльність «захисників традиційної сім'ї», спрямована на законодавчу заборону згадування гомосексуальності, видається дещо зайвою. Представлення відкритих лесбійок і геїв чи ЛГБТ-питань у публічному полі (в політиці, медіа, системі освіти, літературі та кіно тощо) і так є незначним. Навіщо ж тоді витрачати стільки часу, зусиль і ресурсів для послідовного гомофобного лобі?

3 Умінська-Кефф, Божена. Повернути трактори. / Жінки в добу змін, 1989-2009: Польща, Чеська республіка, Словаччина, Східна Німеччина, Україна. – Київ: Представництво фонду ім. Г. Бьоля в Україні, 2012, с. 11.

4 Weston, Kath. Families We Choose: Lesbians, Gays, Kinship. – New York: Columbia University Press, 1997. – P. 24.

Таку масштабну лобістську кампанію можна пояснити боротьбою за дефініції. Допоміжною для глибшого розуміння цього феномену є концепція сім'ї, яку пропонує П'єр Бурдьє. Він розглядає сім'ю як результат матеріальних і символічних практик: взаємодопомоги, відвідин, обміну подарунками, послуг, а також роботи пам'яті – єднання через фотографії, обручки, весілля. Ці практики зміцнюються через низку інших повсякденних практик. За Бурдьє, конкретна повсякденна дія, вписана в певний контекст і пронизана смыслом, не є «вільним вибором» конкретної особи, але завжди структурована соціальною системою та категоріями значень і смислів. Так, «сім'я є і результатом конкретних дій конкретної особи, і водночас основоположним принципом соціальної реальності»⁵.

Як зазначає чеська дослідниця Катерина Недбалкова, ця концепція, з одного боку, пояснює, чому назовні сім'я функціонує як універсальна, природна, непохитна основа суспільства, а з іншого боку, дозволяє побачити щоденні «домовленості» й «продукування» сім'ї. Як інститут сім'ї, так і стосунки інтимності є глибоко гендерованими, заснованими на традиційних гендерних нормах, а отже – надзвичайно (гетеро)нормативними⁶. Гетеронормативність визначається як «побутові, повсякденні способи привілеювання гетеросексуальності, нав'язування її як даності, нормальної та природної. Гетеронормативність включає в себе інститути, практики й норми, які підтримують гетеросексуальність (особливо окрему форму гетеросексуальності – моногамну й репродуктивну) й підпорядковують їй інші форми сексуальності, насамперед, гомосексуальність»⁷.

Іншим важливим концептом, що дозволяє ре-інтерпретувати та підважити гегемонний дискурс сім'ї і традиційних цінностей, є категорія «споріднення». Кес Вестон обґрунтовує, що визначення споріднення виключно на основі кривності та (гетеросексуального) шлюбу породжує безліч виключень та нерівностей, маргіналізує, знецінює, робить невидимими інші форми та стосунки споріднення. За Вестон, ЛГБТ-сім'ї, або «сім'ї, які ми вибираємо», що базуються на дружбі, інтимності, виборі, є альтернативою наявній монополії визначення «споріднення» та «сім'ї», вони дозволяють ре-інтерпретувати ці категорії та робити їх більш інклюзивними⁸.

Це дослідження є спробою застосувати згадані концепції на українському матеріалі й розглянути інститут сім'ї у контексті ЛГБТ-проблематики. Збірка включає 4 дослідницькі тексти, що містять юридичний та соціологічний аналіз.

Стаття Оксани Покальчук «Реалізація права на сім'ю в Україні: погляд за межі видимої норми» аналізує українське законодавство та показує, яким чином наявне державне регулювання «запаює» низку прав та привілеїв у інститут шлюбу, а отже, робить їх доступними лише моногамним гетеросексуальним парам. Дослідниця простежує відображення дискурсу «традиційних цінностей» і «суспільної моралі» в чинному українському шлюбно-сімейному законодавстві, яке підважує реалізацію принципу універсальності прав людини.

Три інших тексти складають соціологічну частину дослідження. За методологічну основу ми взяли інтерпретативний підхід, який досі є не дуже популярним у вітчизняній соціології сім'ї. Інтерпретативний підхід дозволяє дослідити соціальну реальність «сім'ї», «сімейного життя» та «життя в сім'ї» і зрозуміти їх як постійний потік щоденних практик і

5 Bourdieu, Pierre. *Practical Reason: On the Theory of Action*, Stanford University Press, 1998, цит. за Nedbalkova, Katerina. *Rendering Gender in Lesbian Families: A Czech Case*. In Robert Kulpa and Joanna Mizielińska (Eds.), *Decentring Western Sexualities: Central and Eastern European Perspectives*. London: Ashgate, 2011. – P. 133.

6 Nedbalkova, Katerina, *ibid.*

7 Martin, Karin. *Normalizing Heterosexuality: Mothers' Assumptions, Talk, and Strategies with Young Children*. *American Sociological Review*. – 74(2). – 2009. – P. 190. Цит. за: Nedbalkova, Katerina – *ibid.*

8 Див. Weston, Kath. *Families We Choose: Lesbians, Gays, Kinship*. – New York: Columbia University Press, 1997.

взаємодій, які наповнюють людське життя та дають основу для вивчення «радше того, чим займаються сім'ї, аніж того, яку форму вони мають»⁹.

Емпіричну базу дослідження становлять 32 напівструктуровані глибинні інтерв'ю із 18 ЛГБТ-сім'ями, проведені з червня по вересень 2011 року Світланою Шимко, Тамарою Марценюк і Оксаною Гриник. Переважну більшість інтерв'ю було проведено з обома партнерками/партнерами, з кожною особою окремо. Найменш представленими у виборці є трансгендерні люди та їхні сім'ї (2 респондентки MtF¹⁰, лесбійки; 1 респондент FtM¹¹-гетеросексуал та його партнерка, загалом 4 інтерв'ю), більш представлені чоловічі пари (5 пар, загалом 10 інтерв'ю), а найбільш представлені – жіночі пари (10 пар, загалом 18 інтерв'ю). Участь двох трансгендерних респонденток-лесбійок дозволила долучити до аналізу перетин ідентичностей усередині ЛГБТ. В дослідженні взяли участь респондентки й респонденти віком від 25 до 57 років, найбільш представленою є вікова група від 31 до 40 років.

Пошук осіб для участі в інтерв'ю відбувся за підтримки ГО «Інсайт» через декілька ЛГБТ-розсилок, а також за допомогою методу «снігової кулі»¹². У вибірці представлені сім'ї з дітьми й без; такі, що проживають разом, і ті, що живуть окремо; з різною тривалістю стосунків; із різних регіонів України; з міст та населених пунктів різного розміру. Більшість опитаних представляють середній клас і мають вищу освіту. Такий розподіл за освітою та економічним статусом не був запланованим, однак про такі ж труднощі в пошуку респонденток і респондентів поза цією групою свідчать й інші ЛГБТ-дослідження¹³. Всі інтерв'ю були записані на диктофон і транскрибовані. Імена та деякі персоналізовані деталі респонденток і респондентів було змінено з метою забезпечення анонімності. Цитати з інтерв'ю наведено мовою оригіналу.

Кожен із трьох дослідницьких текстів зосереджений на окремому лейтмотиві. *Стаття Світлани Шимко «Камін-аут та випробування безумовної любові»* аналізує практики камін-ауту – відкриття людиною своєї гомосексуальності, бісексуальності чи трансгендерної ідентичності оточенню в суспільстві, де діє «аксіома гетеронормативності» – уявлення, що всі за визначенням є гетеросексуальними. Дослідниця аналізує, яким чином гетеронормативність і гетеросексизм структурують життя лесбійок і геїв, впливають на стосунки з материнськими сім'ями й близьким оточенням і нерідко змушують виконувати щоденну невидиму, але дисциплінуючу «роботу» замовчування своїх стосунків та ідентичностей.

Текст *Тамари Марценюк та Галини Ярманової «Підважуючи гетеронормативність? (Від)творення гендеру в ЛГБТ-сім'ях та пошук суспільного визнання»* фокусується на тому, які нові смисли ЛГБТ-партнерства надають концепту «сім'ї», незважаючи на те, що гетеронормативне суспільство та держава відмовляються вважати їхні стосунки сімейними. Авторки аналізують, як гетеронормативність відтворюється в щоденних практиках ЛГБТ-сімей та гендерує сімейну повсякденність, та теоретизують, наскільки можливою є відмова від традиційного розподілу гендерних ролей у суспільстві, наскрізь просякнутому гендерними нормами.

Стаття *Галини Ярманової та Оксани Гриник «ЛГБТ-батьківство в Україні: "подвійна петля" репродуктивного тиску»* проблематизує взаємовиключні вимоги, які суспільство

9 Almack, Kathryn. What's in a Name? The Significance of the Choice of Surnames Given to Children Born within Lesbian-parent Families. *Sexualities*, 8 (2): 239-54. 2005. – P. 250, цит. за Nedbalkova, Katerina, *ibid.* – P. 133.

10 MtF (Male-to-Female) - транссексуальна жінка, що ідентифікує себе з жіночою статтю, але якій від народження була приписана чоловіча стать.

11 FtM (Female-to-Male) – транссексуальний чоловік, який ідентифікує себе з чоловічою статтю, але якому від народження була приписана жіноча стать.

12 Більшу представленість лесбійських сімей у вибірці можна пояснити націленістю ГО «Інсайт» на роботу саме з лесбійками й бісексуальними жінками.

13 Див. Nedbalkova, Katerina, *ibid.*; Stacey, J. and Biblarz, T. How Does the Gender of Parents Matter? *Journal of Marriage and Family*, 72 (1): 3–22.

ставить перед лесбійками, геями та трансгендерними людьми. З одного боку, як жінки і чоловіки, вони мусять народжувати дітей, щоб «відтворювати суспільство», а з іншого, повинні відмовитися від материнства та батьківства, боцімто щоб не піддавати своїх дітей стигмі та гомофобії. Дослідниці показують, як відповідальність за дискримінацію та насильство над упослідженою групою перекладається на цю групу і яким чином така риторика «звинувачення жертви» може бути інтерналізованою ЛГБТ-сім'ями.

Незважаючи на спільну методологічну та концептуальну базу, кожен текст можна вважати окремим дослідженням. В аналізі українського емпіричного матеріалу ми також посилаємося на літературу з російських, північноамериканських, західно- та східноєвропейських гендерних і ЛГБТ-студій, яка частково сформувала наші засновки. Цитати з літератури англійською та російською мовами наведено в перекладі українською.

Ми сподіваємося, що збірка буде цікавою дослідницькій, викладацькій, студентській аудиторії, правозахисній та ЛГБТ-спільноті, а також ширшому загалу читачок та читачів.

Галина Ярманова

Реалізація права на сім'ю в Україні: погляд за межі видимої норми

Оксана Покальчук

Дискурс традиційних цінностей чи принцип універсальності прав людини?

Значна частина суспільних відносин у державі регулюється за допомогою права, системи обов'язкових правил поведінки, сформульованих або санкціонованих державою з метою забезпечити впорядкування найважливіших суспільних відносин¹. Частиною національного законодавства України також є чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України². Таким чином, Україна включена в міжнародну систему захисту прав людини, згідно із Загальною декларацією прав людини, Європейською Конвенцією про захист прав та основних свобод та іншими міжнародними договорами. Права людини дані кожній людині від народження, вони універсальні для всіх і не є привілеями. Визнання рівних та невід'ємних прав людини постає з іманентно притаманної людині людської гідності, що є основоположною цінністю, визнання якої не потребує ухвалення якимось філософським, антропологічним чи релігійним вченням³. В результаті майже 50 років роботи Генеральної Асамблеї ООН та інших інституцій, загальні права людини були закріплені в обох Міжнародних пактах про права людини та в інших міжнародних нормативних документах, що відображають занепокоєність світової спільноти чисельними проблемами, як-от: геноцид, рабство, расова та гендерна дискримінація, права дитини, права меншин та релігійна терпимість⁴.

Такому розумінню прав людини як універсальних протиставляють концепт *культурного релятивізму*, відповідно до якого людські цінності носять далеко не загальний характер й істотно варіюються залежно від різних культурних перспектив⁵. Відповідно, заохочення, захист, тлумачення і застосування прав людини можуть по-різному інтерпретуватися в рамках різних культурних, етнічних і релігійних традицій. Відкидаючи або іг-

1 С.Л. Лисенков. Загальна теорія держави і права Навчальний посібник. – К. «Юрисконсульт», 2006. – 355 с.

2 Стаття 9 Конституції України.

3 Доповідь Верховного комісара ООН з прав людини, A/HRC/16/37, Робоча нарада, присвячена традиційним цінностям людства. Рада з прав людини, XVI сесія, с. 6. Доступно за посиланням: http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/16session/A-HRC-16-37_ru.pdf.

4 Дайена Ейтон-Шенкер. Проблема прав человека и культурное разнообразие. Справочная записка. Доступно за посиланням: <http://www.un.org/russian/topics/humanrts/annivers/diversit.htm>.

5 «Універсальність прав людини і відмінності в культурі, традиціях та історичному досвіді». Права Людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. Доступно за посиланням: <http://khpg.org/index.php?id=1039164864>.

норуючи свій юридичний обов'язок заохочувати і захищати права людини, держави, які дотримуються концепції культурного релятивізму, ставлять свої власні культурні норми й особливості вище норм і стандартів міжнародного права⁶.

Хоча людські цінності почасти формуються під дією традицій, сама по собі традиція не може розглядатися як виправдання для порушень прав людини. Навпаки, рішення розірвати з традицією іноді призводить до цінного результату: наприклад, надання права спадкування та власності на землю жінкам в Україні, які ще у XIX столітті мали право на володіння тільки рушниками та постільною білизною⁷, або надання жінкам можливості отримувати освіту та права голосувати істотно покращили становище жінок. Крім того, традиції не є чимось застиглим та перманентним, вони постійно змінюються, переосмислюються, по-різному оцінюються різними соціальними суб'єктами, з часом традиції еволюціонують у відповідь на суспільні зміни та внаслідок взаємодії з іншими суспільствами. Відповідно, з часом змінюється і правове врегулювання стосунків: скажімо, згвалтування жінки, яке в XIX столітті в Україні було цивільною справою (гвалтівник мав сплатити гроші батькові чи чоловікові погвалтованої, як за зіпсоване майно)⁸, у XX ст. стало кримінальним злочином проти статевої свободи та статевої недоторканності особи⁹.

Традиція, як і мораль, не є уніфікованою, жодне суспільство не можна назвати виразником якогось одного вичерпного набору цінностей, який би поділяли всі суб'єкти цього суспільства і який би охоплював усі суспільні сфери. Суспільства дотримуються різноманітних традицій, які відображають різні цінності всередині цього суспільства, з одного боку, виражаючи переконання більшості, з іншого – погляди меншин та маргіналізованих соціальних груп. Однак до конструкту «традиційних цінностей» нерідко вдаються для виправдання практик минулих часів або протидії змінам, націленим на забезпечення прав людини¹⁰.

Сама по собі концепція прав людини є новітньою для людства і саме тому, на нашу думку, як усе «нове» її протиставляють певним «традиціям» та певній «традиційній моралі», як чомусь начебто усталено позитивному та успішному для громадян. Проте, якщо заглибитись у вивчення традицій, а не поверхнево полемізувати, використовуючи популярний дискурс позитивного минулого, можна звернути увагу на те, що саме традиційним для України було рабство (кріпацтво), яке виключало для таких рабів (кріпаків) можливість реалізації практично будь-яких особистих майнових та/або немайнових прав; гендерна дискримінація, що включала в себе безкарність фізичного насилля над жінками, практичну безкарність згвалтування та суспільний остракізм у випадку вагітності поза шлюбом (при чому навіть у випадку вагітності внаслідок згвалтування); антисемітизм, а також безліч інших дискримінаційних практик. Отже, уявлення про традиції, як певне світле минуле, на нашу думку, потребують детального аналізу та вивчення, та в будь-якому разі не можуть бути підставою для ущемлення становлення та реалізації ідеї прав людини в Україні. Зважаючи на визнання у Віденській декларації необхідності брати до уваги значення національної специфіки, історичних, релігійних та культурних особливостей, держави, враховуючи свої культурні системи, повинні неухильно забезпечувати передбачений міжнародними договорами «мінімум» з прав людини, а також заохочувати та захищати права людини та її основні свободи.

Зміст прав людини слід визначати не за допомогою традиції, релігії чи моралі, а згідно з нормами національного права, складовими якого є також міжнародні договори, ра-

6 Дайена Ейтон-Шенкер, там само.

7 Гримич М.В. Звичаєве цивільне право українці XIX – початку XX століття. – К.: Арістей, 2006. – 560 с.

8 Народознавчі зошити. Двомісячник. 2010. зошит 3-4 (93-94). Травень-серпень/Франсіс Свиріпа. Взаємодія статі й гендеру в українських поселеннях: східно-центральна Альберта у міжвоєнний період./Президія НАН України, Інститут народознавства НАН України.

9 Статті 152-124 Кримінального кодексу України.

10 Доповідь Верховного комісара ООН з прав людини, А/НRC/16/37, там само, с. 18.

тифіковані Верховною Радою України. Міжнародні договори з прав людини встановлюють обов'язковий «мінімум», який мають гарантувати держави, що ратифікували цей договір. Міжнародний режим прав людини є обов'язковим для держав не тому, що він приписується певною конкретною філософією, а тому, що зобов'язання держав у царині прав людини є не моральними, а правовими зобов'язаннями в результаті підписання міжнародних документів.

Культурний релятивізм в українському законодавстві

Хоча в чинному українському законодавстві офіційне визначення загальних понять «традиції» чи «моралі» відсутні, однак похідні терміни вжито в низці законів: в Конституції України зазначається «моральність населення» (ст. 35), у Сімейному кодексі України – «моральні засади суспільства», у Законі України «Про захист суспільної моралі» – «суспільна мораль», «моральні критерії» (ст. 1), «морально-психологічний стан населення» (ст. 5), «моральне здоров'я населення» (ст. 14), «належний стан моральності суспільства» (ст. 17). «Суспільна мораль» визначається як *«система етичних норм, правил поведінки, що склалися у суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість, справедливість»*¹¹. Таке визначення є надто розпливчатим та нечітким. Як бачимо, воно характеризує мораль як певний уніфікований перелік спільних цінностей. «Мораль» конструюється як дещо очевидне та притаманне «всім», однак, на нашу думку, подібні заклики до «моральних цінностей» все ж більше притаманні клерикальному, церковному дискурсу. Зараз можна спостерігати подальші законодавчі спроби імплементувати «мораль» як таку уніфіковану, проте ніде не визначену групу правил у чинне законодавство. Але що саме вважати етичною нормою, а що ні? Які цінності вважати «традиційними» та «духовними»? Якою мірою можна розрізнити «традиційні цінності» та «традиційні практики», зовнішні видимі прояви таких цінностей? Що саме на практиці означають «традиційні цінності» і чи існує загальне розуміння «традиційних цінностей»? Хто визначає та несе відповідальність за визначення критеріїв та змісту «традиційних цінностей»?

Звертаючись до довідкової інформації, наведеної на офіційному сайті Міністерства Юстиції України, знаходимо подібне визначення: «мораль – це система загальних правил поведінки людини (соціальних норм), заснованих на співвідношенні критеріїв добра і зла, порядності й непорядності, людяності та жорстокості (...) Мораль охоплює погляди та почуття, життєві орієнтири та принципи, цілі та мотиви вчинків і відносин, проводячи межу між добром і злом, милосердям і жорстокістю, честю та безчестям, нормою та ненормальністю»¹². Отже, мораль – це певний критерій, проте, ким такий критерій встановлюється, хто проводить цю межу «між добром і злом»? Оскільки мораль не є формально визначеною, вона не має чітких ознак, а отже, не може бути, з юридичної точки зору, кваліфікаційною ознакою, адже в такому випадку кваліфікація втрачає принцип об'єктивності й набуває суб'єктивних ознак. Попри відсутність чіткого нормативного визначення, поняття «мораль» активно інтегрується в чинне українське законодавство, стає певним «критерієм порядності». Проте, як зазначалось вище, така штучна уніфікація моралі, по-перше, нівелює плюралізм уявлень про мораль, а по-друге, може призводити до ситуації «провини без закону», коли встановлюється відповідальність за дії, які чітко не визначено законодавством як карні.

11 Стаття 1 закону України «Про захист суспільної моралі» від 20.11.2003 № 1296-IV.

12 Г. М. Красноступ, «Визначення правових основ захисту суспільства від розповсюдження інформаційної продукції, що негативно впливає на суспільну мораль», Коментарі фахівців.

Доступно за посиланням: <http://www.minjust.gov.ua/0/15676>.

За таких обставин прив'язування норми права до моралі українській культурний релятивізм стає консервативним. У сімейному праві концепція культурного релятивізму знаходить своє втілення у статті 11 Сімейного кодексу України: «При вирішенні сімейного спору суд за заявою заінтересованої сторони може врахувати *місцевий звичай*, а також *звичай національної меншини, до якої належать сторони або одна з них*, якщо вони не суперечать вимогам цього Кодексу, інших законів та *моральним засадам суспільства*»¹³. Отже, якщо у сімейному спорі присутній елемент звичаю, то суд може його врахувати (наприклад, свідомство про вінчання може підтвердити наявні сімейні відносини між особами). Проте, щодо новітніх форм сімейних відносин, чинне законодавство не встановлює таких виключень. Це означає, що держава частково підтримує «традиційну», невідворотно консервативну модель сімейних стосунків, надаючи їй певну перевагу перед іншими моделями.

Ідея культурного релятивізму, окрім іншого, полягає в тому, що попри існування загальних міжнародних документів (Конвенцій, Пактів, Декларацій та ін.), країни, що їх ратифікують, можуть приймати викладені у таких документах «правила поведінки» з певними «умовами». Наприклад, Україною 15 лютого 2011 року було ратифіковано Європейську конвенцію про всиновлення дітей, яка передбачає, окрім іншого, право на адопцію¹⁴ одностатевими партнерствами. Україна ратифікувала Європейську конвенцію про всиновлення дітей з «умовою» подальшого невизнання права на адопцію одностатевими партнерствами¹⁵. Підставою для такої «умови» з боку України була «невідповідність практики одностатевих сімей національним традиціям». Інші умови Європейської конвенції про усиновлення дітей Україною прийняті. Отже, згідно з існуючою концепцією культурного релятивізму, права людини є скоріше відносними, ніж загальними¹⁶, адже приймаються державами з певними «умовами», які, начебто, відповідають «національним» та/або «моральним», «традиційним» цінностям народу.

Культурний релятивізм може загрожувати ефективності міжнародного права і міжнародної правозахисної системи, яка з такими труднощами створювалася протягом десятиліть. Важливо забезпечувати реалізацію права кожної людини на прийняття чи неприйняття тих чи ніших традицій, оскільки права людини передбачають забезпечення людської гідності, рівності та поваги до кожної людини незалежно від будь-яких якостей чи ознак. Як зазначає Дайєна Ейтон-Шенкер, якщо дотримання міжнародних стандартів буде регламентуватися виключно культурною традицією, то широкомасштабна неповага до прав людини (в даному випадку, антисемітизм, шовінізм, сексизм, гомофобія, расизм, що мають довгу історію в українській «культурній традиції») виявиться «освяченою законом»¹⁷.

Форми спорідненості: сім'я, батьківство, шлюб

51 стаття Конституції України зазначає, що сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою, таким чином держава виділяє саме ці форми людських стосунків як засадничо важливі й такі, що їх необхідно підтримувати та в які потрібно інвестувати ресурси. Сімейний кодекс України визначає мету врегулювання сімейних відносин як «зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб; утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї; побудови сімейних

13 Сімейний кодекс України від 10.01.2002 року.

14 Адопція (від англ. *adoption*) – удочеріння та/чи усиновлення.

15 Роз'яснення Міністерства Юстиції України від 14.04.2011 року «Щодо змін у законодавстві у зв'язку з ратифікацією Європейської конвенції про усиновлення дітей (переглянутої)». Доступно за посиланням: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/main/n0027323-11,nreg>.

16 Дайєна Ейтон-Шенкер, там само.

17 Там само.

відносин на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги й підтримки; забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку»¹⁸.

Стаття 3 Сімейного кодексу України визначає поняття сім'ї та її склад:

«Сім'я – це первинний та основний осередок суспільства, який складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства».

Центральним концептом державного регулювання стосунків спорідненості виступає «сім'я». Називаючи сім'ю «первинним та основним осередком суспільства», держава таким чином конструює норму, а визначаючи сім'ю через шлюб, кровне споріднення та всиновлення, встановлює межі цієї норми. Розглянемо ці межі детальніше:

Шлюб – сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у органі державної реєстрації актів цивільного стану»¹⁹.

Кровне споріднення – сімейний союз, який існує між людьми, що походять від одного предка»²⁰.

Усиновлення (удочеріння) – прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене, переважно, на підставі рішення суду»²¹.

Оскільки шлюб, кровне споріднення та усиновлення є формами сім'ї, як зазначалось вище, відповідно до статті 51 Конституції України, такі союзи «охороняються державою». Шлюб на сьогодні є центром, відправною точкою формування формальних сімейних правовідносин в Україні. Кровне споріднення та усиновлення/удочеріння переважно виникають зі шлюбу.

Шлюб як центр сімейних правовідносин

Зупинимось детальніше на шлюбі. Одразу варто звернути увагу на те, що в Україні шлюб може існувати лише між двома особами різної статі, не молодшими встановленого законом віку. Визнається лише одношлюбність, що означає, що жінка та чоловік можуть одночасно перебувати лише в одному шлюбі²². Отже, критеріями для відповідності шлюбу є гетеросексуальність та моногамність стосунків: лише моногамна гетеросексуальна пара може створити «основний осередок суспільства» шляхом реєстрації шлюбу. Певні права та обов'язки неможливо набути іншим шляхом, окрім реєстрації шлюбу, а для набуття інших потрібно докладати багато зусиль, у тому числі фінансових, зокрема, залучати адвокатку чи юристку, укладати та оновлювати договори, складати заповіти, додатки до договорів та інше.

Стосунки, які можуть входити до «інших підстав, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства», носять характер другорядних сімейних стосунків. Висновок про другорядність формується на тій підставі, що шлюб, кровне споріднення та усиновлення є беззаперечними підставами існування сім'ї, адже вони прямо зазначені в статті Сімейного кодексу, а невизначені й не прописані, незрозумілі «інші підстави» потребують додаткового доведення їх належності до інституту сім'ї. Додаткове дове-

18 Стаття 1 Сімейного кодексу України.

19 Стаття 1236 Цивільного кодексу України.

20 Важливо зазначити, що «сімейний союз», в цьому випадку, означає не інцест (сексуальні та/чи романтичні стосунки між особами, що мають «кровне споріднення»: батьками і дітьми, братами й сестрами), а факт біологічного походження від одного предка. Формами кровного споріднення є, зокрема: народження дитини (кровне споріднення між матір'ю/батьком та дитиною); сестринство, братерство, кровне споріднення між бабцею/дідом та онучками й онуками та інше.

21 Стаття 207 Сімейного кодексу України.

22 Стаття 25 Сімейного кодексу України.

дення відбувається шляхом встановлення сімейного статусу таких стосунків компетентним органом (переважно судом). Іншими словами, шлюб сам по собі не потребує додаткового доведення й априорі визнається сім'єю (навіть шойно укладений), а стосунки без реєстрації шлюбу потрібно визнавати сім'єю через рішення суду, навіть у випадку тривалого (понад 5 років) спільного проживання та ведення спільного господарства. Поняття «цивільний шлюб» є виключно побутовою категорією, а факт ведення спільного господарства потребує визнання через відповідне судове рішення (встановлення факту).

У випадку з сім'ями, які не можуть зареєструвати шлюб, – наприклад, лесбійська сім'я, що тривалий час проживала разом та вела спільне господарство, – виникає потенційна небезпека відмови судом у визнанні такої сім'ї сім'єю в юридичному аспекті саме через «невідповідність моральним засадам суспільства». Оскільки «відповідність» визначатиме компетентний орган – суд, формулювання «не суперечать моральним засадам суспільства» тягне за собою неминучу суб'єктивність такого рішення – рішення компетентної особи (судді) спиратиметься на суб'єктивне трактування формально не визначених, однак буцімто універсальних та спільних «моральних засад суспільства». Така судова справа, скоріш за все, викличе серйозні суперечки та потягне за собою відмову у визнанні одностатевих стосунків сім'єю, не в останню чергу внаслідок розповсюдженішої суспільної гомофобії та сприйняття гомосексуальності як уявного антиподу «моральних засад суспільства».

Визнання чи невизнання сім'єю полігінічного союзу, який так само тривалий час проживав разом та вів спільне господарство, теж матиме суб'єктивний характер, в залежності від ставлення кожної конкретної судді до таких типів сімей. І хоча полігінічну сім'ю не визнають шлюбом, її можуть визнати сім'єю, оскільки полігінія може відповідати «місцевому звичаю» або «звичаю національної меншини, до якої належать сторони або одна з них», наприклад, мусульманській традиції²³. Проте для одностатевої сім'ї така умова «місцевого звичаю» чи «звичаю національної меншини» відсутня, а протиставлення «моральним засадам суспільства» та «традиційним цінностям», навпаки, вкрай імовірно.

Можливість трактування одностатевих сімей такими, що «не відповідають моральним засадам суспільства», існує навіть попри те, що ще в 1990 році Всесвітня організація охорони здоров'я виключила гомосексуальність із переліку психічних захворювань та визнала її варіантом норми сексуальної орієнтації, опублікувавши 10-й перегляд Міжнародної класифікації хвороб, який в Україні визнано єдиним міжнародним нормативним документом для формування системи обліку і звітності в охороні здоров'я з 1999 року. Високий рівень суспільної гомофобії частково пояснюється тим, що до 1991 року в Україні існувала кримінальна відповідальність за чоловічу гомосексуальність, або так зване «мужолозтво». Незважаючи на те, що гомосексуальність офіційно декриміналізована та депатологізована українською державою, права на укладення шлюбу чи адопцію дітей гомосексуальним людям в Україні досі не надано. Постанова Верховної Ради України «Про Концепцію державної сімейної політики» зазначає: «В усьому світі визнано, що сім'я є інтегральним показником суспільного розвитку, який відображає моральний стан суспільства і є могутнім фактором формування демографічного потенціалу». Власне, відсутність жодного рішення суду в Україні, яке б визнавало одностатеву сім'ю сім'єю (не кажучи вже про шлюб), лише підтверджує високий рівень ксенофобії як складову частину «моральних засад» та «традиційних цінностей» українського суспільства.

Таким чином, наявність «штампу в паспорті» є беззаперечною підставою існування сім'ї, а фактичний сімейний союз одностатевої сім'ї може визнаватись не як сімейне, а як приватне життя (на рівні з дружбою, колегіальністю, приятельськими стосунками тощо), навіть попри те, що пара зі «штампом в паспорті» прожила у шлюбі 1 день, а одностатева сім'я проживала разом 30 років і весь цей час вела спільне господарство.

²³ Стаття 11 Сімейного кодексу України.

Щодо реалізації трансгендерними особами права на шлюб та сім'ю, то таке право залежить від «паспортної» статі трансгендерної особи. Процедура визнання за трансгендерною особою права на зміну (корекцію) статевої належності в Україні є дискримінаційною, довготривалою та принизливою. Для отримання права на зміну статі необхідно пройти примусову стерилізацію, стаціонарне психіатричне обстеження в умовах психіатричної лікарні протягом не менше 30 днів та багато інших принизливих та дискримінаційних процедур. А незгода особи із обсягом відповідних медичних заходів щодо зміни статевої належності є підставою для відмови особі у корекції статевої належності²⁴. В Україні примусовій стерилізації підлягають лише недієздатні особи, що страждають на визначені законом психічні хвороби (наприклад, розумова відсталість, шизофренія)²⁵. Всупереч тому, що транссексуальні особи не втрачають дієздатності, отримуючи діагноз «транссексуалізм», вони зобов'язані проходити стерилізацію.

Транссексуальна особа може реалізувати своє право на шлюб та/чи сім'ю виключно у випадку збереження гетеросексуальності взаємин «за паспортом». Отже, якщо транссексуальна особа перебуває в шлюбі, то для отримання права на зміну «паспортної» статі вона має розлучитись, адже в іншому випадку такий шлюб формально стане одностатевим. Ситуація безглузда, адже одна й та сама особа в певний період свого життя має право на шлюб і реалізує його, а у зв'язку із бажанням змінити стать ця ж особа мусить, фактично, примусово розлучитись, втрачає право на шлюб з певною особою, яке у неї було.

З огляду на викладене вище, можна зробити однозначний висновок, що виключно гетеросексуальність вводить шлюб та/чи сім'ю в площину державного визнання, легалізації, дозволяє членам такого шлюбу та/чи сім'ї в повній мірі бути учасниками та учасницями шлюбно-сімейних відносин і виключно гетеросексуальність вводить учасниць та учасників таких сімей у правове поле понять материнства й батьківства.

Привілеї та права зареєстрованого шлюбу

Шлюб передбачає велику кількість майнових та немайнових прав, які виникають між подружжям одразу і, фактично, обов'язково. Такими правами є право на материнство, батьківство, право на спадок, на вдовчаріння/всиновлення дитини дружини/чоловіка, право на застосування допоміжних репродуктивних технологій, право на поділ спільного сумісного майна, набутого під час шлюбу, право на утримання після розірвання шлюбу та багато інших прав.

Особи, які не укладають шлюб, взагалі не можуть отримати певні права, а деякі права можуть отримати, лише докладаючи значних зусиль. Проте особи, які реєструють шлюб, отримують такі права та обов'язки автоматично, без докладання додаткових зусиль. Наприклад, неможливо отримати право на утримання після розірвання шлюбу або право одного/однієї з подружжя на утримання. Правами, які досить складно набути без реєстрації шлюбу є: право на спадкування, право на усиновлення/удочеріння, право на поділ майна, набутого особами під час проживання однією сім'єю та низка інших прав. Особи, які не перебувають у шлюбі між собою, не можуть усиновити/удочерити одну і ту саму дитину, але якщо такі особи проживають однією сім'єю, суд може прийняти рішення про удочеріння ними дитини²⁶. Прикладом пріоритетності для удочеріння/усиновлення саме шлюбу, а не сім'ї, є наступна норма: переважне право на адопцію дитини має подружжя²⁷. Якщо

24 Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 03.02.2011 №60 «Про удосконалення надання медичної допомоги особам, які потребують зміни (корекції) статевої належності».

25 Стаття 281 Цивільного кодексу України, Наказ Міністерства охорони здоров'я від 06.07.1994 №121 «Про застосування методів стерилізації громадян».

26 Ч.4 статті 211 Сімейного кодексу України.

27 Ч.2 статті 213 Сімейного кодексу України.

одна особа з подружжя усиновила дитину другої з подружжя, усиновлення може бути визнане недійсним за рішенням суду, якщо буде встановлено, що на момент усиновлення друга особа із подружжя не мала наміру продовжувати шлюбні відносини²⁸. Відповідно до чинного законодавства, більшість відносин, у яких суб'єктом є дитина, врегулювати на «приватному» рівні (скажімо, через договір) неможливо, такі відносини регулюються *виключно* державою.

Як зазначалося вище, шлюб включає в себе величезний перелік прав та обов'язків для обох осіб з подружжя. Проте, чи всі особи, які хочуть отримати передбачені законом права, хочуть також отримати весь перелік обов'язків? Адже права та обов'язки при укладенні шлюбу поєднані між собою єдиним зв'язком. Наявність у Сімейному кодексі цілого розділу «Шлюбний договір» свідчить про значну кількість осіб, які, попри можливість укласти шлюб, не готові брати на себе цю величезну кількість «стандартних» обов'язків, які нав'язуються державою таким особам при укладенні шлюбу. Права та обов'язки, які покладаються на осіб при укладенні шлюбу, не є універсальними, такими, що підходять усім. Шлюбний договір регулює майнові відносини між подружжям, визначає їхні майнові права та обов'язки, а також може визначати майнові права та обов'язки подружжя як батьків. Проте, шлюбний договір не може регулювати особисті відносини подружжя, а також особисті відносини між ними та дітьми – адже такі відносини регулюються державою у формі законодавства.

В будь-якому разі можна стверджувати, що шлюб, як певний центр, відправна точка формування сімейних правовідносин в Україні скоріше є способом примусу громадян до певної форми стосунків, а не універсальним способом фіксації сімейних правовідносин між суб'єктами.

Оскільки значна кількість людей позбавлені права на укладення шлюбу, розглянемо способи реалізації частини тих прав, які особи отримують реєструючи шлюб, для осіб, які наразі не можуть зареєструвати шлюб, зокрема, для ЛГБТ-сімей²⁹.

Майнові права

1. Право спільної сумісної власності

Право спільної сумісної власності виникає відносно майна, набутого подружжям за час шлюбу, і належить дружині та чоловікові на праві спільної сумісної власності (тобто частки дружини та чоловіка є рівними) незалежно від того, що одна/один з них не мали з поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самостійного заробітку (доходу). Об'єктом права спільної сумісної власності є також заробітна платня, пенсія, стипендія, інші доходи, одержані однією/одним із подружжя. Вважається, що кожна річ, набута за час шлюбу, крім речей індивідуального користування, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя³⁰. Дружина та чоловік мають рівні права на володіння, користування і розпорядження майном, що належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено домовленістю між ними.

Одностатєва сім'я може реалізувати право спільної сумісної власності на майно, набуте під час проживання однією сім'єю, шляхом укладення договорів при здійсненні кожної значної купівлі. Скажімо, при здійсненні купівлі квартири, машини чи пральної машини або іншого майна укладається трохсторонній договір купівлі-продажу, в якому з боку покупця виступають дві особи, які у визначених частинах виплачують придбане майно.

Порядок користування будь-яким із об'єктів спільного сумісного майна одностатєва сім'я може визначити шляхом укладання договору про порядок користування житловим

28 Ч. 5 Статті 236 Сімейного кодексу України.

29 ЛГБТ – лесбійки, геї, бісексуальні та трансгендерні люди.

30 Стаття 60 Сімейного кодексу України.

будинком, квартирою, іншою будівлею чи спорудою, земельною ділянкою. Важливо зазначити, що такі договори потрібно в обов'язковому порядку нотаріально посвідчувати. Щодо заробітної платні, пенсії, стипендії та інших доходів, одержаних однією/одним із одностатевої сім'ї, то такий поділ можливий лише за добровільної згоди одержувачки/-ча відповідної заробітної платні, пенсії, стипендії та інших доходів розділити таке майно порівну, тобто законодавство не передбачає право на поділ таких доходів через договір.

2. Право на спадкування

Спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців). Спадкування здійснюється за заповітом або за законом. До складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті³¹.

Спадкоємцями за заповітом і за законом можуть бути фізичні особи, які є живими на час відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини. Право на спадкування мають особи, визначені в заповіті, крім тих, яких можна усунути від права на спадкування³². У разі відсутності заповіту, визнання його недійсним, неприйняття спадщини або відмови від її прийняття спадкове майно переходить у спадкування «за законом».

Спадкування «за законом». Спадкоємці за законом одержують право на спадкування почергово. Кожна наступна черга спадкоємців за законом одержує право на спадкування у разі відсутності спадкоємців попередньої черги, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини або відмови від її прийняття. Одностатева сім'я не входить в жодну із п'яти спадкових черг, для таких партнерств варіантом вирішення питання спадкових прав є лише складання заповіту.

Спадкування «за заповітом». Заповідач/-ка може призначити своїми спадкоємцями одну або кілька фізичних осіб, незалежно від наявності у неї з цими особами сімейних, родинних відносин, а також інших учасників цивільних відносин, тобто спадкоємцем може бути будь-хто. Заповідач/-ка може без зазначення причин позбавити права на спадкування будь-яку особу з числа спадкоємців за законом. В такому разі ця особа не може отримати право на спадкування³³. Заповідач/-ка має право охопити заповітом права та обов'язки, які їй належать на момент складання заповіту, а також ті права та обов'язки, які можуть їй належати у майбутньому³⁴.

Отже, єдиним способом узгодження майнових прав в одностатевій сім'ї, на випадок смерті однієї/одного з одностатевої сім'ї, є укладення заповіту усіма сторонами цієї сім'ї. Проте важливо зазначити, що заповіт також можна оскаржити. Заповіт, складений особою, яка не мала на це права, а також заповіт, складений з порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, є недійсним. Для одностатевої сім'ї це означає, що друга чи другий з такого партнерства може у випадку оскарження заповіту втратити і право на спадкування «за заповітом». Отже, українське законодавство не може гарантувати права на спадок спільно нажитого майна, навіть за умови складання заповіту.

3. Право на ведення спільного побуту

На нашу думку, для підтвердження статусу «сім'ї» в судовому процесі одностатева сім'я може укласти договір про спільну діяльність. Стаття 1130 Цивільного кодексу України визначає правовий режим договору про спільну діяльність. За договором про спільну ді-

31 Статті 1216-1218 Цивільного кодексу України.

32 Стаття 1224 Цивільного кодексу України.

33 Стаття 1235 Цивільного кодексу України.

34 Стаття 1236 Цивільного кодексу України.

яльність, сторони (учасниці) зобов'язуються спільно діяти без створення юридичної особи для досягнення певної мети, що не суперечить законів. Спільна діяльність може здійснюватися на основі об'єднання вкладів учасниць (просте товариство) або без об'єднання вкладів учасниць. Отже, така форма договору може підходити для одностатевої сім'ї в аспекті узгодження прав та обов'язків щодо ведення спільного побуту. Такий спосіб реалізації права на ведення спільного побуту ніколи не використовувався в Україні в контексті реалізації прав одностатевими сім'ями, проте на нашу думку, в межах чинного законодавства такий спосіб є найбільш вдалим.

Немайнові права

1. Соціальні права

Така правова ситуація із виокремленням певного виду стосунків у єдино-можливу форму і маргіналізацією всіх інших форм сімейних відносин призводить до посилення дискримінації будь-яких «інших» типів стосунків на усіх рівнях.

Загальний принцип «поєднання сімей» наявний у імміграційних політиках багатьох країн, і відсутність права на формальну реєстрацію «сімейності» стосунків між особами (як це відбувається відносно лесбійських та гейських пар в Україні) призводить до відмови враховувати сімейність цих пар як умову для імміграції. Умовою отримання громадянства України є безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років³⁵, проте ця умова не поширюється на іноземців чи осіб без громадянства, які перебувають у шлюбі із громадянкою чи громадянином України понад два роки. Ніяких «інших підстав, не заборонених законом» цей закон не враховує, відтак наявність шлюбу як підтвердження певних стосунків між людьми є підставою для значного пом'якшення умов отримання громадянства.

Окрім того, особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом. Такими особами є люди, пов'язані шлюбом (дружина, чоловік), кровною спорідненістю (мати, батько, дочка, син, сестра, брат тощо), через адопцію (усиновлювач/-ка чи усиновлена особа) та опіку чи піклування³⁶. Цей перелік є вичерпним. У кримінальному процесі свідок має право відмовитись давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичок/-ів³⁷. Цей перелік також є вичерпним. Відповідно, в одностатевих сім'ях сторони не захищені від відповідальності давати показання або пояснення щодо члена своєї одностатевої сім'ї, адже наразі вони не можуть зареєструвати шлюб і стати суб'єктами такого права.

За подібною логікою одностатеві сім'ї не можуть отримати банківський кредит для «молодих сімей», сімейну іпотеку на житло, «сімейні» знижки у спортивних клубах та в інших рекреаційних закладах, у них немає можливості отримувати пенсію партнерки чи партнера по смертю, а також багато інших аспектів. Таким чином, сформоване державою визначення поняття «сім'я» маргіналізує членів одностатевих сімей та позбавляє їх прав, які вони би мали, якби їх союз мав державне визнання.

2. Право на материнство та батьківство

В Україні право на материнство та/або батьківство можна реалізувати кількома способами: використовуючи власну репродуктивну функцію (зачаття/народження дитини), за

³⁵ Закон України «Про громадянство України», стаття 9.

³⁶ А також пасинок, падчерка, дід, баба, внук, опікун/-ка чи піклувальник/-ця, особа, над якою встановлено опіку чи піклування, член сім'ї або близькі родички/-чі цих осіб. Див. Цивільно-процесуальний кодекс України, стаття 52.

³⁷ Кримінальний процесуальний кодекс України, стаття 66.

допомогою адопції (усиновлення/удочеріння) або ж із використанням методів ДРТ (допоміжних репродуктивних технологій).

Право на використання власної репродуктивної функції

Реалізація власної репродуктивної функції доступна далеко не всім. В Україні існує примусова стерилізація, тобто позбавлення особи права на відтворення без її згоди: стерилізація недієздатної фізичної особи за наявності медичних показань може бути проведена лише за згодою її опікуна, з додержанням вимог, встановлених законом³⁸. Окрім недієздатних осіб, примусовій стерилізації підлягають також транссексуальні особи, якщо така особа хоче змінити свої паспортні документи. Попри те, що транссексуальні особи не є недієздатними, а чинний Наказ МОЗ³⁹ прямо не прописує обов'язкову стерилізацію як умову для отримання дозволу на зміну паспортних документів, офіційна позиція МОЗ, яку нами отримано у відповідях на запити, наполягає на обов'язковій стерилізації таких осіб⁴⁰. Отже, наявність репродуктивних органів або репродуктивної функції є підставою для відмови у зміні паспортних документів при *транзишені* (переході з однієї статі в іншу)⁴¹. Таким чином, попри те, що стерилізація є завульованою, чітко не зазначеною у Наказі, вона є обов'язковою⁴². Наявність власних дітей є також підставою для відмови у наданні трансгендерним особам дозволу на зміну паспортних документів.

Отже, в Україні транссексуальним людям заборонено мати власних дітей, держава застосовує до них примусову стерилізацію. Питання примусової стерилізації широко критикується світовою спільнотою, яка відносить її до форм расизму, зокрема низка рішень Європейського суду з прав людини різко негативно оцінює примус держави до стерилізації окремих категорій осіб⁴³.

Право на адопцію (удочеріння/усиновлення)

На сьогодні українське законодавство ніяким чином не визначає можливості для реалізації права на материнство та/чи батьківство для одностатевих сімей. Сімейним кодексом передбачено, що усиновлювачами не можуть бути особи однієї статі⁴⁴. З позиції законодавства, одна/один з одностатевої сім'ї є матір'ю/батьком дитини, а інша особа залишаються поза правовим полем поняття батьківства. Окрім одностатевих пар, такі дії (заборона адоптувати) держава впроваджує лише щодо осіб, визнаних недієздатними.

Саме лише зазначене у заповіті побажання матері або батька дитини про те, кого призначити опікуном дитини на випадок її/його смерті є не надто надійним способом впливу на майбутню адопцію дитини. На сьогоднішній день в Україні існує практика складення таких заповітів, однак ще немає жодного рішення суду про вирішення питання про адопцію за таких обставин. Проте побажання у заповіті не дає гарантій, адже все залежатиме від судді, яка вирішуватиме справу.

38 Стаття 281 Цивільного кодексу України.

39 Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 03.02.2011 №60 «Про удосконалення надання медичної допомоги особам, які потребують зміни (корекції) статевої належності».

40 Відповіді були отримані за вихідним номером 14.04/34 від 02.08.2011 року.

41 Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 03.02.2011 №60 «Про удосконалення надання медичної допомоги особам, які потребують зміни (корекції) статевої належності» та листи від МОЗ.

42 Чинний Наказ МОЗ від 03.02.2011 №60 «Про удосконалення надання медичної допомоги особам, які потребують зміни (корекції) статевої належності» зазначає, що об'єм хірургічних втручань визначається виключно Комісією з питань зміни статевої належності, а незгода особи із обсягом відповідних медичних заходів щодо зміни статевої належності є підставою для відмови у корекції статевої належності. У офіційних роз'ясненнях МОЗ стверджує, що бажання особи залишити репродуктивні органи або репродуктивну функцію є підставою для відмови особі у наданні дозволу на зміну статевої належності.

43 Див. справи ромських жінок щодо примусової стерилізації.

44 Стаття 211 Сімейного кодексу України.

Право на ДРТ (допоміжні репродуктивні технології)

Повнолітні жінка або чоловік мають право, за медичними показаннями, на участь у лікувальних програмах допоміжних репродуктивних технологій, згідно з порядком та умовами, встановленими законодавством⁴⁵. За відсутності протипоказань до проведення ДРТ пацієнток/-ів направляють для лікування до закладу охорони здоров'я незалежно від форми власності за наявності результатів обстеження. Для проведення лікування за методиками ДРТ пацієнтки можуть звертатися безпосередньо, без направлення⁴⁶.

Однак, протипоказаннями до застосування ДРТ є захворювання, визначені додатком 1 до Порядку⁴⁷, затвердженого наказом МОЗ⁴⁸. До переліку протипоказань входить, зокрема, діагноз «транссексуалізм». Отже, особи із встановленим психіатричним діагнозом «транссексуалізм» не можуть користуватись допоміжними репродуктивними технологіями, сюди включається не лише внутрішньоматкова інсемінація, проведення запліднення *in vitro*, але й сурогатне материнство та криоконсервація сперми, ооцитів, ембріонів та біологічного матеріалу, отриманого з яєчка або його придатка, оваріальної тканини (заморожування донорського матеріалу). Всі інші особи можуть звернутись для застосування ДРТ, проте виключно за наявності медичних показань, визначених вказаною Інструкцією МОЗ⁴⁹. Отже, транссексуальним особам законодавчо забороняється мати власних біологічних дітей будь-яким відомим способом. Проте, в Європі та Північній Америці існують непоодинокі випадки вагітності та народження транссексуальними чоловіками власних біологічних дітей та використання транссексуальними особами ДРТ у різноманітних формах.

Крім того, гомофобні настрої теж знайшли своє відображення в сучасному законодавстві: в нещодавно прийнятих змінах до статті 123 Сімейного кодексу України визначено тих осіб, які, перебуваючи у шлюбі, можуть скористатися результатами застосування ДРТ, а саме: чоловік та жінка. В пояснювальній записці зазначено: «Прийняття цього Закону дозволить забезпечити *права народженої в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій дитини на утримання та виховання у повноцінній традиційній сім'ї*»⁵⁰.

Висновки

З огляду на викладене вище, можна зробити висновки, що чинне сімейне законодавство України регулює стосунки спорідненості саме на основі шлюбу, адопції та кровного споріднення, закріплюючи довгий перелік прав виключно за фактом реєстрації шлюбу. Всі запропоновані способи отримання одностатевими сім'ями тих прав, які гетеросексуальні пари отримують просто реєструючи шлюб, носять виключно рекомендаційний характер, в той час, коли сам факт реєстрації шлюбу є беззаперечним доказом наявності у осіб численних прав та обов'язків, перш за все, в питаннях опіки над дітьми та спадкування майна. Щодо транссексуальних осіб, саме гетеросексуальність може частково вводити їх в

45 Стаття 281 Цивільного кодексу України.

46 Інструкція Міністерства охорони здоров'я від 23.12.2008 №771 «Про затвердження Інструкції про порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій».

47 Порядок МОЗ України від 29.11.2004 №579, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 15.02.2005 за №224/10504.

48 Пункт 15 Інструкції Міністерства охорони здоров'я від 23.12.2008 №771 «Про затвердження Інструкції про порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій».

49 Інструкція Міністерства охорони здоров'я від 23.12.2008 №771 «Про затвердження Інструкції про порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій».

50 Проект Закону про внесення змін до статті 123 Сімейного кодексу України (щодо визначення батьків дитини, народженої в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій).

правове поле шлюбно-сімейних стосунків. «Частковість» полягає у відмові транссексуальним людям на державному рівні у реалізації ними права на материнство чи батьківство шляхом введення примусової стерилізації та відмові у використанні ДРТ.

Державне невизнання інших форм споріднення (одностатевих сімей; сімей, що проживають в різних домогосподарствах та не пов'язані шлюбом; сімей, що об'єднують людей на основі дружби, та багатьох інших форм стосунків) тягне за собою недосяжність для таких типів сімей отримання тих прав, які не регулюються прямо сімейно-шлюбним законодавством, але базуються на ньому. Відсутність зареєстрованого шлюбу чи кровного споріднення позбавляє людей права приймати медичні рішення щодо близьких осіб, права проживати в одній країні, права у випадку смерті партнерки або партнера опікуватися дітьми, яких вони виховували разом, дозволяє третім сторонам на основі генеалогічного зв'язку з померлою особою оскаржити заповіт навіть всупереч бажанню заповідачки та багато-багато іншого. Тематизація дискримінації одностатевих сімей дозволяє підважити загальну систему державного регулювання сімейних стосунків та стосунків споріднення, яка, на нашу думку, порушує принцип універсальності прав людини та встановлює нерівність у доступі до певних прав. Адже певні сімейні права надаються лише певній частині населення (моногамним гетеросексуальним парам), а розмаїта решта форм споріднення та співжиття зазнає виключення й невизнання. Однак, матрімоніальний статус не має визначати права та привілеї, а право власності, спадкування, опіки над дітьми не обов'язково прив'язувати до наявності чи відсутності шлюбних стосунків. Вибір людиною бажаної форми стосунків може бути важливішим, ніж біологічне чи кровне споріднення.

Ні культурні традиції, ні мораль не є сталими константами, вони змінюються разом із тим, як змінюється суспільства. Регулювання сімейних стосунків залежить від цінностей кожного суспільства, від державних інтересів та міжнародних зобов'язань. В Радянському Союзі було введено «податок на бездітність» та «податок на холостяцтво»⁵¹ як способи примусу громадян до народження дітей. Нині ж більшість європейських держав обстоюють права особи на самовизначення, на прийняття рішень щодо власного життя та дітонародження без дискримінації, примусу та насильства. Міжнародне право стає все більш чутливим до упосліджених груп та різноманітних меншин, в тому числі до лесбійок, геїв, бісексуальних та трансгендерних людей. 31 березня 2010 р. Комітет міністрів Ради Європи прийняв «Рекомендації щодо заходів для подолання дискримінації на основі сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності» №CM/Rec(2010)5⁵². 29 квітня 2010 р. Парламентська Асамблея Ради Європи прийняла Резолюцію щодо дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності 1728 (2010)⁵³ та відповідні Рекомендації 1915(2010)⁵⁴, спрямовані на забезпечення громадянської рівності для ЛГБТ-людей. 17 червня 2011 р. в Женеві Комітет ООН з прав людини прийняв Резолюцію A/HRC/17/L.9/Rev.1, що забороняє дискримінацію на основі сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності⁵⁵.

51 Укази Президії Верховної Ради СРСР «Про Податок на холостяків, одиноких і малосімейних громадян» від 21 листопада 1941 р. та «Про податок на холостяків, одиноких та бездітних громадян СРСР» від 8 липня 1944 р.

52 Recommendation CM/Rec(2010)5 of the Committee of Ministers to member states on measures to combat discrimination on grounds of sexual orientation or gender identity (Adopted by the Committee of Ministers on 31 March 2010 at the 1081st meeting of the Ministers' Deputies).

Доступно за посиланням: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1606669>.

53 Parliamentary Assembly, Resolution 1728 (2010) "Discrimination on the basis of sexual orientation and gender identity", Assembly debate on 29 April 2010 (17th Sitting). Доступно за посиланням: <http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta10/ERES1728.htm>.

54 Parliamentary Assembly, Recommendation 1915 (2010) "Discrimination on the basis of sexual orientation and gender identity", Assembly debate on 29 April 2010 (17th Sitting). Доступно за посиланням: <http://assembly.coe.int/main.asp?Link=/documents/adoptedtext/ta10/erec1915.htm>.

55 Доступно за посиланням:

<http://www.un.org/Docs/journal/asp/ws.asp?m=A/HRC/17/L.9/Rev.1>

Європейські держави по-різному адоптують своє законодавство, щоб включити та надати офіційного визнання одностатевим сім'ям: шляхом легалізації одностатевих шлюбів (Нідерланди, Бельгія, Іспанія, Канада, Швеція та ін.), реєстрації партнерств (Данія, Чехія, Австрія та ін.), через громадський пакт солідарності (Франція, Люксембург, Мексика) та інші механізми. Така політика трансформації інституту шлюбу може мати на меті не лише надання прав і привілеїв «zareєстрованого шлюбу» частині ЛГБТ-сімей, що проживають разом та мають дітей, але й більш масштабні зміни, які зроблять гнучкішим державне регулювання та уможливллять визнання різних форм співжиття та споріднення.

В Україні публічне обговорення дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації чи гендерної ідентичності майже відсутнє, а законодавче визнання одностатевих сімей і поготів. Навіть більше, низка нещодавно zareєстрованих законодавчих ініціатив, направлених на заборону чи криміналізацію так званої «пропаганди гомосексуальності», ставлять за мету ще більшу маргіналізацію та невидимість одностатевих сімей, позбавлення ЛГБТ-людей реалізації права на свободу зібрань та самовираження⁵⁶.

На тлі посилення правоконсервативних суспільних настроїв і популяризації уявлень про універсальну суспільну «мораль» та «традиційні цінності» зростає тиск на науковий і суспільний вияв критики інституту шлюбу та форм реалізації права на сім'ю. Існує небезпека піддатися цьому тиску та йти шляхом найменшого спротиву. Проте варто пам'ятати, що права людини – одна з найважливіших умов дотримання миру у світі та реалізації гуманізму, що проходить становлення у європейській і світовій спільноті, і, як усе нове, імплементується через правову та соціальну боротьбу. Хоч би як ми поділяли погляди про необхідність надати лесбійкам і геям право на шлюб чи не погоджувалися з гомофобними ініціативами, не можна закривати очі на те, що легалізація одностатевих шлюбів неминуче створить нові форми ієрархій і нерівностей. Якщо офіційне визнання буде досягнуто лише для одностатевих пар, це ще більше делегітимізує і маргіналізує інші типи сімей і споріднення, які не підпадають під критерій моногамних пар. Важливо, щоб ЛГБТ-спільнота та правозахисні організації шукали можливостей скористатися трансформативним потенціалом полеміки про одностатеві сім'ї і включали в свій порядок денний ширшу критику інституту шлюбу, права на сім'ю та способів його регулювання.

56 Див. Проект Закону №8711 від 20.06.11 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо захисту прав дітей на безпечний інформаційний простір)»; Проект Закону №10290 від 30.03.12 «Про заборону спрямованої на дітей пропаганди гомосексуалізму»; Проект Закону №10729 від 07.07.12 «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення (щодо встановлення відповідальності за пропаганду гомосексуалізму)».

Камін-аут та випробування безумовної любові

Світлана Шимко

На жаль, немає кінця-краю камін-аутам у суспільстві, що досі приймає одностатеві стосунки лише за умови їхньої секретності, відмовляється визнавати одностатеві пари та їхніх дітей як будь-які інші сім'ї та робити їх рівноправними громадянами і громадянами держави, якій вони платять податки. Якщо настане час, коли зникне потреба в камін-ауті, лесбійська та гейська ідентичності перестануть існувати. Ніхто ж не говорить про «гетеросексуальну ідентичність». Вона просто вважається очевидним і легальним способом буття, так само звичним, як і смак до Дікінсона чи Рахманінова.

Jill Johnston "Mad for Her"

Вступ

Сім'ї бувають різні. Не існує уніфікованої формули родини, яка би об'єднала всі можливі форми сімейних стосунків. Проте гетеросексизм в українському суспільстві та відсутність державної політики щодо захисту прав ЛГБТ створюють ситуацію, в якій нормалізується та привілеюється один тип сім'ї – союз між чоловіком та жінкою, – а інші ігноруються. Серед них чи не найбільшої дискримінації зазнають одностатеві сім'ї. Вони цілком позбавлені соціальних гарантій з боку держави, суспільного визнання, а також часто підтримки своїх материнських родин.

В цьому дослідженні взяли участь різноманітні ЛГБТ-сім'ї: як із дітьми, так і без; сім'ї з різним досвідом проживання разом (не обов'язково на спільній житловій площі): від кількох до понад 10 років; сім'ї, які підтримують хороші зв'язки зі своїми материнськими родинами, й такі, що втратили або бояться втратити емоційну близькість із родичами через розкриття своїх негетеросексуальних стосунків або гендерної ідентичності. Попри особливості кожної ЛГБТ-сім'ї їх усіх об'єднують дві основні обставини. По-перше, всі вони визначають свої стосунки як «сімейні». При цьому в українському законодавстві жодним чином не передбачено існування сімей, де партнерками чи партнерами є люди однієї статі. По-друге, їх також об'єднує необхідність постійно боротися з психологічними, соціальними, правовими, а інколи навіть і з фізичними випробуваннями та перешкодами, продукованими системною гомофобією в суспільстві¹.

В цій частині дослідження головну увагу зосереджено на наслідках гетеросексизму та стосунках між одностатевими сім'ями та їхніми материнськими родинами, а також на проблемах, пов'язаних із камін-аутом та відкритістю одностатевих сімей.

1 Див. Stacey, Judith. In the Name of the Family: Rethinking Family Values in the Postmodern Age. Boston: Beacon Press, 1996.

Аксиома гетеросексуальності

Сучасне українське суспільство характеризується гетеронормативністю та гетеросексизмом. Гетеронормативність ділить всіх людей на дві відмінні, навіть протилежні категорії – жінок, які повинні бути фемінними («жіночними») й мати потяг до чоловіків, та чоловіків, зобов'язаних до маскулінності («мужності») й потягу до жінок. Гетеронормативність змушує всіх нас очікувати від інших передбачуваності, підпорядковування нормам фемінності чи маскулінності, незважаючи на те, що така бінарність, звісно, не відображає всього різноманіття проявів ідентичностей, сексуальностей та стосунків між людьми².

Гетеронормативність доповнює гетеросексизм – соціальний порядок, що привілеює гетеросексуальність як єдину «нормальну» та «природну» сексуальність, при цьому заперечуючи й стигматизуючи всі інші.

Гетеросексизм підтримується численними механізмами, як видимими (наприклад, через виключення одностатевих партнерств із законодавства в галузі соціального забезпечення чи злочини на ґрунті ненависті проти ЛГБТ-людей), так і прихованими (наприклад, через припущення, що всі люди є гетеросексуальними та мають відповідати традиційним гендерним ролям). Гетеросексизм є водночас як інституційним явищем, що формується системно на рівні законодавства та соціальної політики, так і повсякденною реальністю, характерною для численних форм людських відносин у суспільстві, котра обумовлює те, як, про що і з ким ми говоримо, як і з ким ми будемо стосунки.

Гетеросексизм тримає під контролем не лише тих, хто перебуває в його межах, але і тих, хто є поза ними. Ми всі, лесбійки та геї, також виховувалися в середовищі, що привілеює гетеросексуальні стосунки. Адже з самого дитинства дівчинку, наприклад, готують до того, що вона стане дружиною та мамою. При цьому навіть якщо хтось із близьких зверне увагу на її закоханість у жінок, це зазвичай буде розглянуто лише як нетривалий та несерйозний етап у житті, після якого вона неодмінно зустрине «справжнього чоловіка» й вийде заміж. Тому й не дивно, що частина опитаних в цьому дослідженні інтерналізували гетеросексизм, ототожнюючи гетеросексуальні стосунки з «нормою»:

Я ніколи не планувала сім'ю, таку *нормальну, традиційну*, якимось не особливо тягнуло, а в 25 років я вже зрозуміла, що стосунки з жінкою мені набагато ближчі, ніж із чоловіком. (Катерина)

За незначними винятками, вся література, кіноіндустрія, мистецтво, музика орієнтовані на романтизацію гетеросексуальних стосунків. Ми живемо в умовах «примусової гетеросексуальності»³, де з усіх можливих джерел нам нав'язується ідея про те, що жінки та чоловіки від природи приваблюють одні одних емоційно та сексуально і що гетеросексуальність є універсальною. Одним із наслідків примусової гетеросексуальності є дискримінація гомосексуальних людей та невидимість одностатевих сімей у суспільстві. Через те, що з дитинства нас переконують, що гетеросексуальність є єдиним можливим варіантом розвитку стосунків, чимало опитаних в цьому дослідженні стверджували, що доволі пізно усвідомили свої емоції як гомосексуальність. Особливо це стосується респонденток і респондентів старшого покоління.

2 Crawley, Sarah L. When Coming Out is Redundant: On the Difficulties of Remaining Queer and a Theorist after Coming Out in the Classroom. / *Feminism & Psychology*, 19(2), 2009: 210-215.

3 Термін «примусової гетеросексуальності» став відомим завдяки працям американської поетки та феміністки Адріан Річ в 1980-х роках. Див. Rich, Adrienne. Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence / *Signs*, Vol. 5, No. 4, Women: Sex and Sexuality. (Summer, 1980), pp. 631-660.

П'ятдесятирічний Орест до того, як познайомився зі своїм партнером, прожив із дружиною в гетеросексуальному шлюбі понад 10 років і має двох дорослих дітей. Він розповідає, що коли дорослішав, не мав жодної інформації про інші форми стосунків:

Вирішив [одружитися], бо всі так живуть, та й іншого я не знав! Що може бути інакше. Це наче такий звичайний *нормальний* шлях будь-якої людини, мені здається, класика. Як мої батьки жили – в нас досить велика сім'я була, – так і я ... Чого було фантазувати? (Орест)

Світлана також мала схожий досвід укладення шлюбу:

Замуж я виходила в далекіє советские времена, когда не знала «страшного» слова «лесбиянка». Я думала, что влюблятся в учительниц и нянечек в детском саду – это естественное положение. Но замуж-то надо как-то выйти. Ну, все же выходили, и мне надо было. (Світлана)

В наведених висловлюваннях відстежується наявність соціального тиску до укладання гетеросексуального шлюбу. Звісно, це не означає, що гетеросексуальний досвід для всіх опитаних був обов'язково травматичним. Однак у розповідях можна спостерігати типову відмінність між тим, як в оточенні респонденток і респондентів сприймали їхні гетеросексуальні та гомосексуальні стосунки. Найчастіше, з поправкою на особисті якості партнерки або партнера, гетеросексуальні зв'язки привілеюються загальним схваленням та підтримкою, в той час як гомосексуальні стосунки зазнають засудження, сумнівів, табування. Одна респондентка розповідає про надзвичайно піднесений настрій всієї своєї родини перед планованим весіллям із чоловіком:

Все бегают с плакатами: «Оксана выходит замуж!» Все помогают, папа что-то смотрит, мама, все планы на будущее расчерчивают. Боже мой, это ж такое счастье, Оксана выходит замуж. (Оксана)

Проте коли в родині Оксани дізналися про її стосунки з жінкою, то попросили не розповідати про це іншим родичам. Подібна різниця у ставленні оточення до гетеросексуальних та гомосексуальних стосунків наявна в історіях багатьох респонденток і респондентів.

Камін-аут

Камін-аут (від англ. *coming out* – «вихід»; скор. від *coming out of the closet* – «вихід із шафи», «вихід із затінку») означає процес відкриття людиною своєї гомосексуальності, бісексуальності чи трансгендерної ідентичності оточуючим. Існує чимало теорій, які описують процес камін-ауту, більшість яких наголошують на тому, що це тривалий процес, який відбувається в кілька стадій.

За поширеною теорією соціолога Річарда Тройдена⁴, спочатку людина відчуває свою відмінність від оточуючих і починає піддавати сумніву свою гетеросексуальність. Згодом, при можливості впоратися із негативним соціальними нормами, вона приймає свою гомосексуальність та отожднює себе з цією ідентичністю. Тут варто також зазначити, що камін-аут дуже індивідуальний і багато в чому залежить від оточення, доступу до інформації про ЛГБТ. Відповідно, вік, в якому людина свідомо ідентифікує себе як гомосексуальну, може значно варіюватися. В цьому дослідженні одна з респонденток зрозуміла, що вона лесбійка, у підлітковому віці, а інший респондент значно пізніше, вже після тридцяти років, усвідомив, що його приваблюють винятково чоловіки.

4 Troiden, Richard R. Becoming Homosexual: A Model of Gay Identity Acquisition. / *Psychiatry* 42, no. 4, 1979, pp. 362-373.

Перш за все, людина здійснює камін-аут перед самою собою, а вже потім перед іншими. Прийняття своєї гомосексуальності пом'якшує конфлікт між внутрішніми переживаннями особи та зовнішніми гетеросексистськими очікуваннями суспільства, проте без відкриття себе іншим людям особа залишатиметься у приватному внутрішньому просторі – «в шафі». Це передбачає, що людина в повсякденних ситуаціях може перебувати в стресовому стані, адже їй потрібно приховувати свої почуття та існування своєї одностатевої сім'ї, слідувати за своїми словами та діями, щоб оточення сприймало її як гетеросексуальну особу.

В 1970-80-х роках в США активістки та активісти ЛГБТ-руху закликали якомога більше гомосексуальних людей до камін-ауту з метою створити видимість ЛГБТ-спільноти, показати її чисельність та здобути політичну силу. Ця так звана «філософія Харві Мілка»⁵ є важливою тактикою для протидії гетеросексизму. Проте ця тактика має свої обмеження, а її результати не завжди відповідають позитивним очікуванням ЛГБТ-спільноти. Адже, як показують численні приклади, видимість якоїсь групи людей ще не означає ліквідацію її дискримінації – приміром, видимість мігрантської спільноти в деяких європейських країнах не зменшила рівень ксенофобії.

Концепцію камін-ауту також критикують деякі феміністки та квір-теоретикіні. Джудіт Батлер стверджує, що метафора «шафи» (коли людина не здійснює камін-аут) протиставляє перебування людини «всередині» її «зовнішньому» буттю, створюючи уявлення про те, що життя «в затінку» чи «в шафі» є несправжнім, темним, ніби лише камін-аут може відкрити «справжню» сутність людини⁶. Батлер стверджує, що ніколи не можна бути остаточно «ззовні»: шойно лесбійка чи гей здійснюють камін-аут і відкривають двері однієї «шафи», перед ними постають інші двері – шойно ми розповіли про свою сексуальність одним людям, обов'язково знайдуться інші, які ще не знають. Тому камін-аут ніколи не може бути завершеним процесом.

Типова гомофобна критика камін-аутів та, загалом, будь-яких згадок про одностатеві стосунки, будується за зовсім інакшою логікою: «Те, що геї та лесбійки роблять у ліжку – то їхня приватна справа. Але навіщо говорити про це і демонструвати гомосексуальні стосунки іншим?» Ця позиція зводить гомосексуальність лише до сексу. Таке звуження визначення нівелює складну систему людських стосунків, які пронизують практично всі сфери нашого життя. Більше того, будь-яку згадку про одностатевих партнерку чи партнера оточення часто сприймає як «випинання» гомосексуальності. Водночас прояви гетеросексуальності сприймаються як звична річ, як само собою зрозумілий вид соціальної взаємодії. Цей привілей часто залишається непомітним, адже гетеросексуальність вважається очевидною й не піддається сумніву. У згадках про гетеросексуальні стосунки (побачення, заручини, весілля, шлюб) гетеросексуальність особи сприймається як звичайна фоновіа інформація. Наприклад, коли гетеросексуальна жінка, розмовляючи з колегами, згадує про роботу свого чоловіка, її гетеросексуальність не викличе в них особливої уваги. Проте якщо лесбійка розповідатиме співробітникам про справи своєї партнерки, вони радше сприймуть це як неочікувану, «зайву» згадку саме про сексуальність оповідачки. Як свідчать дослідження, через поширені гетеросексистські припущення та очікування інформація про гомосексуальність особи стає моментом «розлому», непокою, що змушує відкритих лесбійок та геїв кожен раз зважувати, коли, з ким та за яких умов говорити про стать своєї партнерки чи партнера, відкриваючи таким чином свою гомосексуальність⁷.

5 Харві Мілк був першим відкритим геєм, обраним на державну посаду в штаті Каліфорнія в 1977 р.

6 Butler, Judith. Imitation and Gender Insubordination, In: Fuss, Diane (ed.) Inside Out: *Lesbian Theories/Gay Theories*. London: Routledge, 1991, pp.13-31.

7 Land, Victoria and Kitzinger, Celia. Speaking as a Lesbian: Correcting the Heterosexist Presumption. / *Research on Language and Social Interaction*. 38(4), 2005, pp. 371-416.

Випробування безумовної любові

Одним із наслідків гетеросексизму є те, що для багатьох інформація про гомосексуальність когось у родині, в тому числі й серед опитаних в цьому дослідженні, стає справжнім випробуванням безумовної любові та єдності. Більшість лесбійок та геїв не вбачають жодних здобутків, а навпаки, бояться втрати все, розповівши родичам про свої стосунки.

Більшість опитаних вважали батьків ключовими особами, на яких зосереджувався емоційний епіцентр камін-ауту. Тому чимала увага в цьому дослідженні також приділяється відносинам між одностатевими сім'ями та їхніми материнськими родинами. Яна розповідає, що одного разу її мама випадково побачила фотографії, на яких дочка цілується з дівчиною. Коли родина таким чином дізналася про те, що Яна – лесбійка, це стало шокуючою ситуацією для всіх:

Мама вигнала мене з хати. Батько взагалі не хотів зі мною говорити. Хоча ми з батьком реально дуже споріднені душі. Це для мене, напевно, найбільший шок був, що батько зі мною не хоче говорити. (...) Мені мама кричала в лице, що я – позор сім'ї. (Яна)

Звісно, не всі випадки камін-ауту мають такі наслідки, але історія Яни не є винятковою для України: чимало лесбійок та геїв, здійснивши камін-аут перед родичами, стикаються з подібною реакцією. Їх можуть вигнати з дому, позбавити фінансової підтримки, припинити спілкування з ними, застосовувати психологічне чи фізичне насильство. Тому й не дивно, що серед опитаних багато осіб не розголошують родичам характер стосунків у своїх одностатевих сім'ях, незважаючи на те, що живуть зі своїми партнерками/партнерами протягом доволі тривалого періоду часу.

Респондентки та респонденти пояснювали своє небажання розповісти батькам про свої одностатеві сім'ї можливими негативними наслідками для себе й своїх близьких. Очікувані проблеми можна узагальнити двома категоріями: емоційного та економічного характеру. Велике застереження викликали можливість втручання родичів у справи одностатевої сім'ї, можливість бути відчуженими від материнської родини та втратити опіку над дітьми. З іншого боку, деякі опитані розповіли, що побоювалися втратити фінансову підтримку батьків, тому відклали камін-аут, допоки не відчули себе економічно незалежними.

Чимало опитаних посилалися на слабке здоров'я батьків, перш за все, проблеми із серцем, запевняючи, що інформація про гомосексуальність дітей неодмінно спричинить додатковий стрес і, в результаті, негативно вплине на здоров'я.

Крім того, типовими для геїв та лесбійок, які збираються здійснити камін-аут перед своїми материнськими родинами, є відчуття сорому та розчарування очікувань. Деякі опитані стверджували, що не хотіли «обтяжувати» свої родини цією інформацією й «ставити у незручне становище» перед іншими людьми. Такі побоювання можна пояснити інтерналізованим гетеросексизмом: зростаючи у переважно гетеросексистському середовищі, гомосексуальні люди переймають та засвоюють соціальну стигму одностатевих стосунків. Це може призвести до заниженої самооцінки, почуття провини та сорому⁸, а також до очікувань негативних реакцій оточення в випадку, якщо ті дізнаються про гомосексуальність.

Проте ці почуття не стосуються виключно гомосексуальних людей. Часто гомосексуальність когось у родині стає сімейною таємницею, чимось «непристойним», про що не повинні дізнатися інші родичі та знайомі:

8 Chow, Pizza Ka-Yee and Cheng, Sheung-Tak. Shame, Internalized Heterosexism, Lesbian Identity, and Coming out to Others: A Comparative Study of Lesbians in Mainland China and Hong Kong. / Journal Of Counseling Psychology 57, no. 1, 2010, pp. 92-104.

Мама сказала сразу: «Только [не говори] ни бабушкам, ни сестре, ни тете, ни дяде, это осталось здесь, всё, мы это сами переварим. Пожалуйста, не надо». Я их [моих родственников] тоже люблю и уважаю; мне хотелось, чтобы им было хорошо. Чтобы мои собственные страдания, которыми сопровождалось мое, так сказать, взросление – чтобы они не переносились еще на кого-то. (Оксана)

У деяких випадках це навіть стає причиною переїзду в інше місто:

Я не хотела смущать своих родных, в первую очередь. Потому что это маленький город, в котором мы жили в центре. Это люди, с которыми ты вырос, с которыми ты работал. У меня папа работал директором одной организации. То есть тебя многие знают и начинают говорить, что, вот, твоя дочь, там...или твоя сестра... Мне не хотелось нагружать семью этим. (Оксана)

У своїх розповідях про те, як опитані усвідомили свою бісексуальність чи гомосексуальність, багато людей стверджували, що для них це природний чи вроджений стан, це почуття, яке вони мали з дитинства чи підліткового віку. В той час, як їхні батьки, що негативно ставляться до негетеросексуальних стосунків, вважали, що це справа вибору. Відповідно, вони сподіваються, що людина може й змінити свій вибір. Цим можна пояснити прагнення батьків різними способами вплинути на дочку-лесбійку або сина-гея з метою переконати їх все-таки «обрати» гетеросексуальні стосунки. Серед найбільш загадуваних засобів були спроби примусового консультування з лікарями-психотерапевтами (коли гомосексуальність сприймалася не лише як проблема «неправильного» вибору, але й як певний «розлад», якого можна позбутися), нав'язливих знайомств чи сватання з особою іншої статі й постійне піддавання сумніву «серйозності» стосунків у одностатевих сім'ях. Попри те, що Оксана зі своєю партнеркою Тетяною разом вже більше восьми років, її мати досі іноді веде мову про потенційні стосунки з чоловіками:

Мама говорит: «Да, хорошо, что Таня с тобой рядом, ты не одна. Но знаешь, бабушка говорила, что какой-то парень хотел бы познакомиться, а может, попробовать?» Я говорю: «Мама, ну ты что? Всё уже». А она все равно до конца не отпускает: а вдруг. (Оксана)

Низка досліджень свідчить про те, що в родинях частіше дізнаються про гомосексуальність людини завдяки спостереженню та натякам, а не через безпосередній камін-аут⁹. Деякі респондентки та респонденти, які відверто не розповідали про свої одностатеві сім'ї батькам, вважають, що ті самі повинні були би вже давно здогадатися, зважаючи на всі обставини. Наприклад, Юрій та Володимир спільно проживають близько п'яти років. До них у гості часто приїжджають їхні родичі й бачать, що чоловіки сплять на одному ліжку, знають, що вони подорожують тільки разом і мають спільну власність. Тобто, за словами Юрія, інформації вдосталь:

Наши родители знают, что мы живем в одной квартире, к нам приезжает постоянно мама Володи, к нам приезжают братья, сестры... Ну, то есть, я думаю, они взрослые люди, они все прекрасно понимают, но открыто им никто это вслух не сказал. Они не спросили, мы не сказали. (Юрій)

Попри сподівання одностатевих сімей на те, що численні натяки допоможуть близьким людям зрозуміти характер їхніх стосунків і їм не треба буде особисто це озвучувати, часто оточуючі намагаються не розуміти, не бачити та нехтують усіма «знаками». Напри-

⁹ Ponse, Barbara. Secrecy in the Lesbian World. / Urban Life 5, no. 3, 1976, pp. 313-338.

клад, за словами Володимира, його мати *«успокаивает себя тем, что хоть мы и спим с Юрой в одной кровати, зато – под разными одеялами».*

Водночас деякі опитані стверджували, що не розповідали батькам про свою гомосексуальність, доки у них не виникли постійні стосунки або доки вони не вирішили народити дитину. Цим самим вони передбачали подібну реакцію родичів, які вважають стосунки з особою однієї статі несерйозними, тимчасовими й такими, що з часом можуть бути замінені на гетеросексуальні. Наявність партнерки чи партнера робить перебування лесбійки чи гея «у шафі» складнішим – чимало опитаних стверджували, що саме цей фактор був потужним поштовхом для того, щоб здійснити камін-аут перед іншими людьми.

Однак, незважаючи на те, здогадуються інші люди про характер стосунків в одностатевій сім'ї чи ні, опитані часто навмисно уникають «приватних» запитань:

Так как от них [родителей] это скрывается, они теряют больше половины моей жизни. У них не может быть полноценного общения со мной, и они как бы должны не замечать чего-то, если хотят. (...) Я, допустим, рассказываю [об отпуске]. Когда спрашивают: «Где вы были?» – я отвечаю: «В Крыму. С Юрой, да». Они – раз – и замолчали. Хорошо, дальше говорим о чем-то другом. (Володимир)

Аналізуючи розповіді опитаних про те, чому вони раніше боялися відкритися своїй сім'ї або чому не наважилися це зробити, можна дійти висновку, що їхні спроби передбачити наслідки камін-ауту загалом відображають культурні уявлення про гендерні ролі, владні відносини та структуру сім'ї¹⁰.

Концепт «гендер» має чимало тлумачень і в феміністичній теорії є спірним поняттям. Проте одне з найпоширеніших визначень характеризує гендерні ролі як набір соціальних та поведінкових норм, яких очікують від жінок та чоловіків у певному культурному контексті й часі. Ці очікування можуть відрізнитися в різних культурах та епохах. Наприклад, у сучасному українському суспільстві від жінок очікують більшої емпатійності, орієнтації на почуття та збереження сім'ї, а від чоловіків – більшої стриманості та жорсткості. Жінки значно більше залучені у виховання дітей, піклування про хворих та старих членів сім'ї і виконують більшу частину «емоційної роботи» в партнерстві¹¹. Сподіваючись саме на материнське розуміння, опитані лесбійки та геї вважали, що їхні мами краще поставляться до їхніх стосунків, ніж тати. Такі гендеровані очікування підтверджуються і в тих випадках, коли опитані з подивом розповідали, що їхні тати виявилися більш чуйними.

Серед родичів опитані найімовірніше розповіли би про свої одностатеві сім'ї сестрам та братам. На відміну від стосунків між батьками та дітьми, в яких діти займають підлеглу, субординовану позицію, а батьки мають владу та контроль, стосунки між сестрами й братами більш егалітарні. Найчастіше сестри та брати не залежать одні від одних так, як залежні діти від батьків в рамках владних відносин у сім'ї та економічно. Відповідно, тиск, який батьки можуть застосовувати до дітей, та батьківські очікування щодо дітей є значно вищими, ніж у сестринсько-братерських стосунках. Тому багато гомосексуальних людей вважають, що відкрившись свої сестрам та братам, вони «ризикують» набагато менше, ніж у разі камін-ауту перед батьками.

Опитані протиставляли батьків і сестер-братів як людей різних поколінь, тож, відповідно, людей молодшого покоління вони загалом вважали більш прогресивними в питаннях сексуальності й форм стосунків. Розривом поколінь можна пояснити й небажання респонденток і респондентів говорити про свої одностатеві сім'ї дідусям та бабусям, незважаючи на доволі близькі стосунки з ними.

10 Weston, Kath. *Families We Choose: Lesbians, Gays, Kinship*. New York: Columbia University Press, 1991.

11 Beilby, Denise D. *Gender and Family Relations*. / *Handbook of the Sociology of Gender*. 2006, pp. 391-406.

Іншим важливим аспектом камін-ауту є камін-аут перед дітьми. Оскільки в цьому дослідженні взяли участь різноманітні сім'ї (без дітей; які планують мати дитину; з дітьми, народженими в гомосексуальній сім'ї; з дітьми від попередніх гетеросексуальних стосунків і шлюбів; з дітьми, яких удочерили та всиновили; з дітьми різного віку), то підходи до питання про камін-аут перед дітьми також були різними. У сім'ях, які планують мати дітей або мають дітей малого віку, основною стратегією опитаних був намір розповісти про свої гомосексуальні стосунки пізніше, коли діти підростуть, або респондентки були переконані, що діти самі все зрозуміють, живучи в сім'ї, де для них такі стосунки будуть звичними. Деякі опитані, які планують мати дітей, також відповіли, що ще не думали над цим питанням, інші – передбачають імовірність негативної реакції від дітей унаслідок засвоєння суспільної гомофобії та гетеросексизму:

Я не могу исключить возможность, что когда я буду ему [сыну] рассказывать, что нельзя себя вести так и так, то он скажет: «А как ты себя ведешь? Ты все равно не такая, как все». (Віра)

Камін-аут перед дітьми стосується не лише дітей, яких виховують гомосексуальні сім'ї. Ситуація ускладнюється, коли у родині немає повної відкритості щодо одностатевих стосунків когось з родичів. Оскільки тоді необхідно враховувати, чи хочуть інші родичі розповідати своїм дітям про наявність гомосексуальної сім'ї і як їм це робити. Наприклад, одна із респонденток, Оксана, має шестирічного племінника, з яким вона та її партнерка проводять чимало часу разом, і він вже починає цікавитися, *«почему у него один дядя и три тети»*. У цьому випадку вона вважає, що перш ніж якимось чином пояснювати племіннику свої сімейні стосунки, потрібно обговорити це з його батьками, *«потому что у них тоже [для него] какая-то версия есть»*.

Батьки, які здійснили камін-аут перед дорослішими дітьми, розповідали про різні стратегії. Серед них найбільш поширеними були дві стратегії. Перша передбачає, що дитина, володіючи інформацією про характер стосунків батьків, буде застережена не поширювати її заради власної безпеки. Так, Леся розповідає, що постійно брала свого сина на різні ЛГБТ-події, і він фактично виріс серед ЛГБТ-спільноти. Якимось на черговій дискусії, тема якої стосувалася лесбійських сімей, десятирічний Дмитро запитав: «Так а тут що, всі – лесбійки?» Коли Леся ствердно відповіла, здійснивши таким чином камін-аут, хлопець був, за її словами, дещо здивований таким відкриттям, але непорозуміння з цього приводу не виникло. Однак Леся та її партнерка, як і деякі інші опитані батьки, передбачає ймовірність конфліктних ситуацій в оточенні Дмитра, тому радять йому не розповідати про одностатеву сім'ю:

[Мы ему] потом уже сказали, ты сам все прекрасно видишь, ты на этом вырос. Что плохо, что хорошо. Думай сам (...) ты об этом знаешь, но ты же видишь, как люди это не воспринимают правильно. То есть не нарывайся, пока не то время, чтобы можно было открыто об этом говорить, озвучивать. Не говори в школе: «Моя мама лесбиянка, и она живет с женщиной», – потому что тебе не понравится реакция окружающих. (Леся)

В подібних настановах відслідковуються побоювання батьків та їхній власний негативний досвід камін-ауту та його наслідків. Друга ж стратегія абсолютно протилежна. Світлана розповідає, що коли вони почали жити з партнеркою разом, син дуже підтримував її й казав, що йому байдуже, кого любить його мама, аби вона була щасливою. Вона не стримувала свого сина розповідати про їх сім'ю:

Я сказала, Игорь, прикинь, какая классная шняга, это такая проверка на вшивость. Ты думаешь, что человек твой друг, и ты говоришь: «Прикинь, а у меня мама –

лесбиянка. И живет с лесбиянкой, я живу с ними в одной квартире». И вот если человек после этого не начинает быковать – значит, он нормальный человек. Потому что если у человека падает лямка, он начинает гомофобничать, то гони его прочь от себя. Если он уже в этом ущербен, со временем может оказаться, что он ущербен еще в каких-то вопросах. Нахрена тебе такие друзья. Это было принято на ура, поэтому Игорь ходит с флагом: «Моя мама – лесбиянка», – и проверяет людей на отсев. (Світлана)

Досвід опитаних у цьому дослідженні вказує, що загалом реакція дітей на камін-аут, на відміну від реакції інших родичів, була доволі позитивною. Не було жодного випадку, коли діти відвернулися від своїх батьків через їхню гомосексуальність. Це можна пояснити тим, що у дітей (особливо у тих, які зростають у ЛГБТ-сім'ях) гетеросексизм та гомофобія менш соціалізовані, ніж у дорослих. Іншою причиною є розподіл владних стосунків у сім'ї: діти перебувають у підпорядкованому стані щодо батьків і зазвичай очікують від них значно менше, ніж батьки від дітей.

Загалом, розглядаючи зміни стосунків в родині, де лесбійка чи гей здійснили камін-аут, варто зазначити, що ставлення родичів не є однозначним та постійним. Наприклад, навіть якщо спершу батьки критично ставляться до одностатевої сім'ї дочки чи сина, то з часом це ставлення може змінюватися. Тобто першочергова реакція відторгнення може мати й зворотний характер. Чимало опитаних стверджували, що через певний період часу їхні материнські родини змінили ставлення до сексуальності своїх дітей від шоку та неприйняття до розуміння та підтримки:

[Коли мене вигнали з дому,] це насправді був жахливий період мого життя. Завжди додому приходиш, є що їсти, мама завжди щось приготує. Я ніколи не парилася над тим, де дістати гроші, щоб прожити або ще щось. А тут бац – і ти йдеш з дому. Без нічого... Мама, звичайно, переживала. В один прекрасний момент вона просто подзвонила й сказала: «Мені все одно. Ти дитина хороша, мені все одно хто ти, з ким ти спиш. Типу, лишайся вдома і все». З того моменту відносини настільки налагодилися. Ми зараз з мамою почали більше спілкуватися. Ми, до речі, до того, як мама дізналася про мене, взагалі тільки сварилися постійно. (Яна)

Удавання гетеросексуальності

Гетеросексуальні люди можуть вільно говорити про свої стосунки, проявляти ніжність до своїх партнерок чи партнерів, і це не вважається розкриттям інтимних подробиць чи пропагандою гетеросексуальності й не викликає вербальної чи фізичної агресії з боку оточення. Однак лесбійки та геї часто не мають такого привілею. Оскільки сексуальність об'єднує людей у стосунки, її не можна просто відокремити у приватну сферу й заховати «під ковдрою» подалі від поглядів. Адже згадки про родину присутні всюди. Навіть у розмовах з не дуже близькими людьми часто виникають запитання сімейного характеру, наприклад: «Ви заміжня/одружений?», «Як справи у дружини/чоловіка?», «Як (і з ким) ти збираєшся проводити відпустку?». Щоразу, коли люди, що живуть в одностатевих сім'ях, стикаються з такими запитаннями, вони постають перед вибором: або довіритися людині й розповісти про свою сім'ю прямо, або вигадати щось, або сформулювати відповідь таким чином, щоб її можна було сприйняти як відповідь гетеросексуальної людини.

Часто для того, щоб бути прийнятими в певному колі людей, перш за все на роботі та з незнайомими людьми в інших інституціоналізованих контекстах, лесбійкам та геям доводиться приховувати інформацію про свої сім'ї чи *вдавати з себе гетеросексуальних*. Певні мовні засоби дозволяють досягти такого результату. Навіть під час інтерв'ю для цього дослідження, розповідаючи про свої сім'ї, респондентки та респонденти досить рідко

вживали слова, які би конкретно вказували на одностатевість стосунків. Зазвичай вони використовували гендерно-нейтральні вирази на зразок «моя половинка», «моя кохана людина». Крім того, для представлення своїх партнерок чи партнерів іншим людям опитані часто вживають слова, які нівелюють значимість їхніх стосунків та дозволяють «видаватися» гетеросексуальними – «подруга/приятель», «сестра/брат» тощо:

Если люди не знают о наших отношениях – то тогда это суровое слово «подруга», хоть оно как-то мне режет ухо. (Оксана)

Ми особливо на початку й не розголошували... Олег був просто моїм «племінником». Всі так думали, а я й не заперечував. Ну племінник, то й племінник. Коли сусід питав колись, то я казав: «Та це наш родич», – та й усе. (Орест)

Удавання гетеросексуальності пов'язане з бажанням уникнути можливих проблем в різних ситуаціях взаємодії між людьми. Тетяна пояснює, що окрім постійного тиску з боку родичів вона головним чином боялася за свою професійну репутацію. Тому не обмежилася удаванням гетеросексуальних стосунків – офіційно уклала шлюб зі своїм другом-геєм. За словами Тетяни, цей союз вирішив чимало проблем у її житті та був вигідним для них обох:

Я работала в такой организации, где это [гомосексуальность], может, немножечко бы мне мешало... было бы осуждаемо, что я живу с женщиной. И в принципе, мне казалось, что надо срочно что-то сделать, выйти замуж, чтобы никто ничего не подумал. Мы прекрасно сыграли этот спектакль для моих родителей. И мы с этим парнем нашли общий язык, он мне был прекрасной подругой. Мне надо было для мамы стать взрослой, для сотрудников – чтобы я была замужем. (...) И к его родственникам ездили, я им очень понравилась как невестка. Он до сих пор мной прикрывается очень тщательно, всем на работах своих многочисленных фотографии показывает, что жена его ждет. (...) И, например, если бы я потом в дальнейшем где-то трудоустроивалась, что я замужем, это тоже говорит о моей основательности, о моей надежности. Так мне казалось. С другой стороны, я ограничивала себя от внимания со стороны мужского населения. Это мне тоже было очень хорошим прикрытием. Всё, я замужем. Никаких вопросов нет. (Тетяна)

Щодо відмінного від України контексту деякі опитані стверджували, що за кордоном вони можуть прямо говорити про свої стосунки. Наприклад, одна пара респонденток, подорожуючи, представляють одна одну англійським словом “girlfriend” (в сучасному вжитку перекладається з англійської як «партнерка», «дівчина»), а інша сім'я, заповнюючи анкету для отримання шенгенської візи, вказала в ній, що вони – одностатєва пара (“gay couple”).

Удавання гетеросексуальних стосунків є доволі поширеною практикою серед лесбійок та геїв і в материнських сім'ях, адже найчастіше наші батьки та родичі цікавляться, з ким ми зустрічаємося і коли маємо намір укласти шлюб. Попри те, що ця тактика й передбачає фактичний обман оточуючих та додатковий стрес для людини, пов'язаний із веденням подвійного життя, вона має свої плюси. Оскільки вона підтримує гетеросексистські очікування, то, автоматично, не викликає дискримінації чи відчуження від родини.

Юрій, наприклад, розповідав, що чимало його знайомих лесбійок представляли його своїм хлопцем для родичів. А він відверто ніколи не заперечував, коли його мама сама обирала для нього «наречених»:

Она листала фотографии, находила меня в обнимку с кем-то, говорила «невеста» и ставила ее в рамочку (...) Нет [я не опровергал], зачем.. это ж ее конфетка, которую она кушает. Ну, ей приятно, ей хорошо, это иллюзия. Что я могу сказать? Я ей эти правила не писал, к сожалению. (Юрій)

Ще однією яскравою ілюстрацією тактики вдавання гетеросексуальності є історія Віри та Галини. Вони хотіли знайти гейську пару і разом з ними виховувати дитину в лесбійсько-гейській родині. Тривалий час вони через різних знайомих шукали людей, які би погодилися бути татами дитини. Згодом вони зустрілися з Сергієм та Максимом. В результаті домовленостей Сергій став біологічним батьком дитини, Віра народила дитину, а їх партнери стали хрещеними батьками. Фактично, обидві гомосексуальні пари живуть окремо, а вихованням дитини в основному займаються жінки. Близькі друзі та деякі колеги по роботі знають про характер стосунків цих сімей. При цьому для переважної більшості родичів ситуація представлена зовсім інакшим чином. Для материнських родин Віри та Сергія вони – гетеросексуальна пара, адже, хоча не одружені і не проживають спільно, вони виховують разом дитину. Для родичів Максима Галина теж часто грає роль його подруги-нареченої. За словами респонденток, головною мотивацією не здійснювати камін-аут в своїх родинах є страх втратити підтримку та відчуття того, що в родинах не зможуть прийняти їхню гомосексуальність.

Деякі дослідження показують, що гомосексуальні люди нерідко схильні перебільшувати імовірну реакцію інших на камін-аут в негативний бік – ніби люди, дізнавшись про гомосексуальність, неодмінно виявляться гомофобними¹². Проте ці дослідження стосуються в основному США, де ЛГБТ-спільнота змогла здобути чимало прав для себе, а зважаючи на тотальний гетеросексизм і дискримінацію гомосексуальних людей в українському суспільстві, такі очікування видаються обґрунтованими.

Висновки

Щодо відкритості одностатевих сімей результати цього дослідження показують, що більшість респонденток та респондентів розповідають про свої сім'ї та демонструють свої стосунки вибірково й обмеженому колу людей. Цей вибір, за словами опитаних, залежить від багатьох факторів. Серед найбільш згадуваних були освіченість людини, місце проживання (розмір населеного пункту) та специфіка професії:

Я думаю, що ни один шахтер в своей жизни еще не сделал камин-аута на работе.
(Юрій)

Значна частина опитаних проживають у великих містах, деякі з них навмисне переїхали в ці населенні пункти з метою опинитися в більш відкритому середовищі та послабити зв'язки з материнськими сім'ями.

В розповідях про камін-аут головна увага була зосереджена на відкритості перед батьками та іншими родичами. Попри тривалий період проживання разом значна частина одностатевих сімей не розповідає про свої стосунки материнським родинам або розповідає лише частково, коли одна особа в парі відкрита щодо своєї сім'ї, а інша – ні. При цьому деякі опитані вважають, що через численні обставини їхні близькі повинні були вже здогадатися про одностатеву сім'ю. Своє небажання здійснювати камін-аут респондентки та респонденти пояснюють тим, що передбачають негативні наслідки для себе і своїх родичів. Результатом такої тактики часто є втрата близькості в стосунках з материнськими родинами й утворення складної мережі взаємовідносин, коли потрібно постійно враховувати, хто що знає, для того, щоб визначити свою поведінку і не поширити «зайвої» інформації.

В багатьох життєвих ситуаціях, не лише у спілкуванні з родичами, виникають питання сімейного характеру. Для того, щоб уникнути відкритих розповідей про свої одностатеві сім'ї, опитані вдаються до різних засобів. Поширеними тактиками є вживання гендерно-

12 Weston, *ibid*.

нейтральної лексики при згадці про своїх партнерок чи партнерів та вдавання гетеросексуальності (від вигадування уявних людей, з якими опитані нібито зустрічаються, до укладання фіктивних гетеросексуальних шлюбів).

Ті з опитаних, які здійснили камін-аут у своїх сім'ях, зустрілися з різною реакцією. Хоча, за словами деяких респонденток і респондентів, їхні стосунки з родичами майже не змінилися після камін-ауту, частими були згадки про негативну реакцію в сім'ях: спроби вилікувати від гомосексуальної «хвороби», приховати інформацію від інших родичів, вигнання з дому, відчуження від родини, сумніви в серйозності стосунків одностатевої сім'ї. Проте опитані також зауважили, що в багатьох випадках з часом стосунки з їхніми родичами змінювалися на краще.

Невпевненість у собі й своїх почуттях, небажання та неписана заборона розповідати про свої одностатеві сім'ї іншим людям, удавання гетеросексуальності, очікування негативної реакції з боку оточуючих у разі розкриття інформації – все це є наслідками вкоріненого гетеросексизму в українському суспільстві, що привілеює гетеросексуальність як універсальну й стигматизує будь-які прояви негетеросексуальних ідентичностей, сексуальностей та стосунків.

В цій частині дослідження головну увагу зосереджено на тому, як гетеросексизм діє на між персональному рівні. Однак варто розуміти, що ця ідеологія підтримується на державному рівні через систему гетеросексистського інституту сім'ї та законодавства, яке дискримінує одностатеві сім'ї. В такій системі гомосексуальні люди часто вимушені жити в стані постійного ризику, оскільки вони практично не мають жодних прав захистити свою сім'ю у численних правових ситуаціях.

Підважуючи гетеронормативність? (Від)творення гендеру в ЛГБТ-сім'ях та пошук суспільного визнання

Тамара Марценюк, Галина Ярманова

Вступ

У традиційному баченні організації суспільного життя сім'ю називають важливим елементом соціальної структури суспільства, первинним агентом соціалізації. Вважається, що сімейні стосунки є суттєвими для формування і розвитку особистості. У широкому тлумаченні сім'ю розглядають як групу людей, які люблять одне одного та живуть разом. Серед основних соціологічних підходів до визначення сім'ї виділяють такі:

(1) на мікрорівні розглядають сім'ю як малу групу, члени якої пов'язані, передусім, шлюбними або родинними стосунками, спільністю побуту й взаємною відповідальністю;

(2) на макрорівні – як соціальний інститут, що виконує суспільно значущі функції (як от, відтворення суспільства, ведення домогосподарства, організація дозвілля тощо)¹.

Саме сім'ю вважають первинним середовищем гендерно-рольової соціалізації, саме у ній конструюються світогляд і гендерні ролі.

В українському публічному та медійному полі сім'ю нерідко зображують як певний моноліт, так, наче кожна особа включена в сімейні стосунки єдиного типу. За останні кілька років почастишали акції та різноманітні інформаційні кампанії «на захист сімейних цінностей», організовані християнськими фундаменталістами, в тому числі «сімейні карнавали», що виступають за криміналізацію так званої «пропаганди гомосексуальності». Ці акції та кампанії об'єднані підтримкою «повноцінної традиційної сім'ї» (гетеросексуальної пари з дітьми) та позиціонуванням гомосексуальності й сімейності як взаємовиключних понять².

У сучасній державній соціальній політиці інституту сім'ї теж приділено чималої уваги. В державній доповіді про становище сімей в Україні за 2000-2009 роки зазначено, що «першим кроком до створення нової сім'ї є шлюб. Від рівня шлюбності населення безпосередньо залежить кількість нових сімей у кожному році»³. Сучасну українську сім'ю

1 Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи. - М.: Изд-во МГУ: Изд-во Международного университета бизнеса и управления («Братья Карич»). - 1996. – 303 с.

2 Найактивнішими в гомофобній боротьбі «за сімейні цінності» є організація «Любов проти гомосексуалізму» із дочірнім проектом «Всі разом!».

3 Становище сімей в Україні (за підсумками 2000-2009 років): Щорічна державна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище сімей та стан реалізації державної сімейної політики / Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, Державний інститут розвитку сім'ї та молоді. – Київ, 2010. – С. 10.

за ціннісними орієнтаціями подружжя названо дітоцентристською, оскільки «уся життєдіяльність подружжя спрямована здебільшого на народження і виховання дітей», таким чином, репродуктивна спроможність сімей постає важливою категорією⁴.

Попри те, що доповідь зазначає «найсуттєвішою особливістю розвитку шлюбно-сімейних відносин на зламі тисячоліть (...) плуралізаці[ю] форм шлюбу, різноманітність форм сімейних об'єднань і шлюбних стосунків», перелік форм об'єднань, «які раніше були винятком, зараз [стають] поширеним явищем» обмежено лише трьома – незареєстрованим шлюбом, дистанційним шлюбом та гостьовим шлюбом⁵.

Із цього та інших державних документів очевидно, що державна політика визнає лише гетеросексуальні моногамні стосунки серед усього різноманіття форм співжиття, таким чином конструюючи «норму» та маргіналізуючи решту форм стосунків, зокрема й одностатеві сім'ї. Таким чином, ЛГБТ-сім'ї залишаються невидимими і на рівні державної статистики. Поодинокі дослідження, проведені ЛГБТ-організаціями, наводять показник від 100 до 200 тис. одностатевих пар в Україні⁶. Такі оцінки говорять радше про саму наявність ЛГБТ-сімей в країні, аніж про їхню точну кількість.

Відсутність державного визнання тягне за собою невизнання одностатевих сімей і на суспільному рівні. В Україні зареєстровано більше 35 ЛГБТ-організацій, правозахисною та інформаційно-просвітницькою діяльністю серед яких займається лише частина⁷. Зважаючи на обмежені ресурси цих організацій та небажання політичних партій підтримувати права сексуальних меншин, полеміка про права ЛГБТ в публічному і медійному полі значно поступається гомофобному нагнітання моральної паніки навколо гомосексуальності.

Як свідчать результати опитувань громадської думки, українське суспільство характеризується високим рівнем гомофобії та трансфобії⁸. На побутовому рівні гомосексуальність продовжують сприймати виключно як сексуальну практику, незважаючи на те, що гомосексуальність, як і будь-яка інша сексуальність, є важливим компонентом людської ідентичності, що впливає не лише на вибір сексуальної партнерки чи партнера, але, як зазначає російська дослідниця Надя Нартова, «визначає життєві стратегії особи»: конструювання публічної та приватної сфери, організацію особистого життя та багатю іншого⁹.

У західних суспільствах державне регулювання сімейних стосунків та громадська думка є значно більш відкритими та плуралістичними. Окрім «традиційних» гетеросексуальних шлюбів у багатьох європейських державах визнаються й інші форми організації спільного життя, як-от: співжиття (причому як у спільному домогосподарстві, так і нарізно), партнерство (також одностатеве), одностатевий шлюб. Із 1970-х років одностатеві сім'ї стали важливою темою полеміки як у ЛГБТ-спільнотах, так і в академічних колах у США та Західній Європі. Новий дискурс про квір-сім'ї, що з'явився в 1980-х, дозволив підважити значну частину культурних репрезентацій, що позиціонували гомосексуальність і сімейність як взаємовиключні поняття, зображали лесбійок та геїв неодмінно відчуженими від материнських сімей та не здатними народжувати дітей чи вступати в тривалі стосунки. Цей новий дискурс характеризувався переосмисленням одностатевих дружніх й інтим-

4 Там само. – С. 23.

5 Там само. – С. 12.

6 Див. Маймулахин А.Ю., Касянчук М.Г., Лещинский Е.Б. Однополое парнёрство в Украине. – Донецк, 2009. – С. 25.

7 Реестр ЛГБТ-организаций Украины от 05.09.2011. ВОО «Гей-Форум Украины», 2009-2011.

8 Див. Українські гомосексуали і суспільство: взаємне проникнення: Огляд ситуації: суспільство, держава і політики, ЗМІ, правове становище, гей-спільнота / Центр «Наш світ». – К.: Атопол, 2007; Дискримінація за ознакою кохання. Звіт про дотримання прав геїв та лесбійок в Україні. – К.: Нора-Друк, 2005; Права людини в Україні, рівень ксенофобії, ставлення до мігрантів та біженців, ставлення до проявів екстремізму // Звіт КМІС. – 2010. – Доступно за посиланням: http://www.ihrpex.org/uk/article/609/zvit_za_temoju_prava_ljudynu_v_ukrajini_riven_ksenofobiji_stavlennja_do_migrantiv_ta_bizhentsiv_stavlennja_do_projaviv_ekstremizmu

9 Нартова Н. Лесбийские семьи: реальность за стеной молчания // Семейные узы: модели для сборки. Сборник статей. Т. 1. / Сост. и редактор С.Ушакин. – М.: НЛО, 2004. – С.292–315.

них стосунків як стосунків споріднення, вимогами надати їм суспільного та державного визнання та переозначенням материнства, батьківства і сімейності з виключно гетеросексуальних категорій¹⁰.

В Україні ЛГБТ-сім'ї є малодослідженою темою, більшість українських соціологічних досліджень сім'ї не включають одностатеві сім'ї у свій аналіз. Особливу увагу свого аналізу ми приділяємо саме гомосексуальним союзам і значно менше питанням трансгендерних людей. Цей розділ має на меті проаналізувати такі питання: (1) визначення власних стосунків ЛГБТ-сім'ями, (2) творення й відтворення гендеру в одностатевих сім'ях та (3) стратегії пошуку визнання одностатевих стосунків в умовах повного державного невизнання.

Самовизначення ЛГБТ-сімей

На питання самоідентифікації власних тривалих стосунків респондентки і респонденти цього дослідження майже одностайно визначали їх саме як сім'ю. Подібні висновки отримала Надя Нартова, вивчаючи лесбійські сім'ї в Росії: «тривалі стабільні стосунки сприймаються їх учасницями як сімейні», незважаючи на відсутність в суспільстві соціокультурних традицій визначення гомосексуальних стосунків «сім'єю»¹¹. Нартова підкреслює, що поділ стосунків між людьми на «сімейні» та «несімейні» визначається, передусім, тим вихідним визначенням «сім'ї», що побутує в суспільстві, а отже, вирішальним у визначенні сімейного характеру стосунків буде готовність чи бажання ЛГБТ-пар сприймати свій союз як сімейний, навіть за умови того, що державне регулювання, суспільна думка чи академічний дискурс відмовляються їх вважати такими¹².

Однак кориснішим за пошук універсального загальноприйнятого визначення «сім'ї» можуть бути антропологічні описи того, що для людей значить «сім'я», коли вони говорять, що мають сім'ю чи хотіли би її мати¹³. У своєму аналізі ми розглядаємо ЛГБТ-сім'ї не як певну варіацію міфологізованої уніфікованої сім'ї, а як концепт, що наповнюється новими смислами, які виробляються в повсякденних практиках, щоденній «роботі» над стосунками та внутрішній динаміці взаємин. Бурд'є влучно визначає сім'ю як результат матеріальних і символічних практик, що включають допомогу, відвідини, обмін подарунками, послуги, роботу пам'яті (творення єдності через фотографії, весілля, обручки, свята) та ін.¹⁴. Значення «сім'ї» буде змінюватися залежно від індивідуальних обставин, ідентичностей і контексту.

Отже, доцільно з'ясувати, що означає сім'я для респонденток і респондентів? Як вони визначають свої стосунки?

Нам очень комфортно друг с другом. Мы любим друг друга... Просто когда два человека вместе, они чувствуют друг друга, поддерживают друг друга в любых обстоятельствах и как-то сливаются, переплетаются, становятся одним целым. Одна цель, одно направление. (Поліна)

Семейные отношения – это все вместе, это последний кусок хлеба на двоих, это общие ПМСы. (...) Это умение выдержать это все и при этом не забыть, что я же ее люблю, надо помолчать сейчас. Семья – это два человека, которые могут быть

10 Weston, Kath. *Families We Choose: Lesbians, Gays, Kinship*. – New York: Columbia University Press, 1997. – pp. 21–22.

11 Нартова Н., там само.

12 Нартова Н., там само.

13 Weston, Kath, *ibid.* – P. 199.

14 Bourdieu, Pierre. *Practical Reason: On the Theory of Action*, Stanford University Press, 1998, цит. за Nedbalkova, Katerina. *Rendering Gender in Lesbian Families: A Czech Case*. In Robert Kulpa and Joanna Mizielińska (Eds.), *Decentring Western Sexualities: Central and Eastern European Perspectives*. London: Ashgate, 2011. – P. 133.

очень разные, (...) поэтому вкусы где-то как-то... я не говорю, что они *должны* совпадать, но вот в нашей семье они совпадают очень часто. В семье важно быть одним целым, но при этом оставаться самим собой и не растворяться в своем партнере. (Світлана)

Для респонденток сім'я будується на емоційній близькості, любові, взаємопідтримці, довірі та розумінні. Визначальну роль відіграє спільність поглядів та очікувань («*бути одним цілим*»), але також і можливість знаходити спільну мову та налагоджувати контакт у разі конфліктів чи суперечок. Інші опитувані зауважували важливість почуття відповідальності, відданості в сімейних стосунках, описували сім'ю як стосунки, що потребують внутрішньої «роботи»:

Сім'я багато що значить для мене. Це і сімейний очаг, це коли людина людину чекає додому з роботи. Це і кохання, і якісь побутові умови, і відпочинок, і все разом. І при тому це відповідальність. Перш за все, для мене це відповідальність. (Остап)

Семья это очень много, это все, это жизнь. Это муж, это я, потому что отношения с мужем – это очень серьезно. Если не будет никаких отношений – не будет ничего. Это обязательно, потому что взаимосвязь, отдача – это не просто так, это не игра в одни ворота. И, естественно, это наши дети. (Юля)

Сім'я визначається серйозністю стосунків, відчуттям стабільності та безпеки, пріоритетністю понад усіма іншими стосунками:

Семья – это когда много, это семь «я». Много людей, много детей, когда все друг друга любят, взаимопонимание, если это уборка в доме, то тоже все вместе. Семья – это целостное, организм, который настолько взаимосвязан, который нельзя сломать. Это очень много значит. Семья для меня на первом месте. (Роман)

Сімейні стосунки є не лише джерелом підтримки та любові, але й довіри та відкритості. Для частини респондентів сім'я базується на близьких дружніх стосунках:

Я стараюсь в наших отношениях, чтобы мы были друзьями в первую очередь. Для меня эти отношения в первую очередь дружеские, (...) это желание быть с этим человеком близким... (Георгій)

Майже усі вказали, що важливим для сімейного життя є спільний простір – проживання разом. Спільне проживання ототожнюється із впевненістю життєвого вибору, стабільністю стосунків:

Живемо разом. Одразу. Ми просто вже такі дорослі люди. (...) Ми вже шукали людину для того, щоб створити сім'ю. Ми без особливих таких довгих «ухаживаний», «конфетного периода» перейшли до спільного життя. (Катерина)

Я считаю важно [жить вместе]... по крайней мере, в наших отношениях. Хотя у нас есть [знакомые] пары с длительными отношениями, которые не живут вместе, но я считаю, все-таки, если пара, то нужно жить вместе, должен быть совместный, совместные финансы. Если семья – то семья, и жить вместе. Все моменты, всё! (Поліна)

Я считаю, когда люди год провстречались – дальше нужно что-то решать. Каким-то образом вместе начинают жить, либо, если нету желания жить вместе, то зачем продолжать это все. (Георгій)

Отже, спільне проживання є певним символом переходу стосунків на новий рівень, надання стосункам вищого статусу, ніж просто любовного зв'язку чи «зустрічань». Спільне

проживання також означає спільність побуту, вироблення спільної рутини, можливість проводити більше часу разом. У гетеросексистському суспільстві спільне, не пов'язане з навчанням, проживання дорослих людей, які не перебувають у матримоніальних чи кровних стосунках, може сприйматися як підозріле чи дивне. Запитання від материнських сімей чи знайомих людей стосовно факту спільного проживання завжди порушує питання камін-ауту; квір-сім'ї нерідко змушені пояснювати своє співжиття тим, що квартиру спільно знімати дешевше, при цьому означаючи свої сімейні стосунки як дружні чи приятельські.

Для деяких респонденток і респондентів наявність у них дітей і турбота про них є визначальними для сімейних стосунків, це «формула» сімейного щастя. Звісно ж, гомосексуальні чоловіки, які хотіли б мати дітей, зіштовхуються з більшими проблемами, ніж жінки, оскільки не можуть самі народити, а завести дитину за допомогою сурогатної матері або шляхом удочеріння чи усиновлення в Україні доволі складно, а іноді просто неможливо. Однак, частина опитаних, які не мають дітей, доволі критично ставляться до дітоцентризму як вирішальної ознаки сімейних стосунків, оскільки це виключає низку сімей із публічного простору. Респондент, не надто зацікавлений у вихованні дітей, коментує це так:

Може, у нас немає можливості завести дитину, як цього потребує суспільство, і як кожного дня про це кричать, що родина повинна бути виключно для того, щоб було продовження роду. Але я вважаю, що такі фрази – плювок в обличчя не тільки одностатевим сім'ям, а й тим сім'ям, які стикнулися з безпліддям чи сім'ям, які зареєстрували свій шлюб, будучи уже в похилому віці. (Віктор)

Сімейні традиції

Важливим аспектом сімейних стосунків, який поділяють більшість опитаних, є сімейні традиції, свята й річниці. Відсутність структуруючих традицій і зовнішніх механізмів підтримки (як-от, зареєстрований шлюб, страх втрати статусу, суспільна думка), з одного боку, робить ЛГБТ-сім'ї вразливішими, але з іншого боку, зумовлює гнучкість та свободу в пошуках механізмів підтримання стосунків і збереження сім'ї. За відсутності усталених і чітко визначених дат оформлення стосунків, одностатеві пари самостійно конструюють і реконструюють історію власних стосунків, вирішуючи, які саме події чи періоди своїх взаємин наділяти «особливим значенням»:

Годовщина у нас есть – это 11 октября. Это день, когда мы как бы «прозрели». Мы не познакомились, а прозрели. У нас есть маленькое такое празднование, когда мы познакомились – 20 февраля. А есть когда прозрели, 11 октября. Это как рождество. (Георгій)

Мы проснулись, у нас была годовщина – 9 месяцев. Мы решили, что мы хотим собаку. Я захотела подарить собаку, Катя сказала, что она тоже хочет собаку. И мы ее себе завели. (Вікторія)

Юбилей мы празднуем. Все эти годовщины наших встреч. (...) Мы выбрали себе дату, когда мы познакомились. Весенняя замечательная дата, недалеко от нашего дня рождения. Ну вот мы так решили. Некоторые и по три, и по четыре празднуют, когда вещи перевезли, когда познакомились. Мы одну выбрали. В принципе, все наши близко знакомые пары тоже празднуют юбилей. (Аліна)

Частина пар носять обручки. Позбавлені права на формальні весільні ритуали та можливості офіційного визнання власних стосунків, одностатеві пари використовують обручки як символ закріплення нового статусу своїх стосунків, визнання на міжособистісно-

му та суспільному рівні. Також для жінок обручки – це можливість позбутися зайвої уваги від незнайомих чоловіків, репрезентація статусу своїх стосунків назовні:

На 5-летие мы купили кольца. Так вот захотелось. (...) Коллеги по работе, когда я после отпуска вернулась с кольцом, сделали свои выводы и решили, что это помолвка. Люди, с которыми поверхностно знакомы, не спрашивают, понятно, что замужем. (...) Раньше было, что в общественном транспорте мужчина мог подойти: «Может, познакомимся...». Проще ходить с обручальным кольцом, отсеивались такие моменты. На работе, когда спрашивают, говорю – в гражданском браке. Штамп же в паспорте нет, потому в гражданском браке. (Поліна)

Один із респондентів, 42-річний Остап, розповів про обряд вінчання у церкві як важливу особистісну практику та ритуал проголошення взаємних зобов'язань і відданості партнеру:

Ми в свій час незаконно повінчалися просто самі для себе в церкві... Ми через рік спільного життя це зробили. [Обряд] нічого такого особливого не включав, просто підійшли, [священик] нас перехрестив, прочитав молитву, ми обмінялися кільцями, сказали слова вірності друг другу і все. (Остап)

Підсумовуючи, можна зазначити, що ЛГБТ-пари наповнюють концепт «сім'ї» новими смислами, сприймаючи його радше не як нав'язану норму гетеросексуальної більшості, а як простір для конструювання своїх стосунків. Опитувані засновують свої сімейні стосунки на емоційній близькості, довірі, взаємній відповідальності. Вони інкорпорують «традиційні» механізми визнання стосунків (як-от, вінчання та обручки), незважаючи на те, що домінуючий дискурс закріплює їх виключно за гетеросексуальними парами, а також знаходять нові способи маніфестації своїх стосунків одне одному, близькому оточенню та навколишньому світу.

Гендерний розподіл праці в ЛГБТ-сім'ях

Соціологічні, психологічні й антропологічні дослідження ЛГБТ-сімей мають тривалу історію в Північній Америці та Західній Європі. Ця тематика була настільки широко досліджена протягом кількох десятиліть, що можна виявити певний канон, якого дотримуються західні студії – націленість на спростування стереотипів та упереджень довкола гомосексуальності та гомосексуального материнства та батьківства.¹⁵ Численні дослідження вивчали владну динаміку та гнучкість гендерних ролей в одностатевих партнерствах, соціальну адаптованість дітей з одностатевих сімей в порівнянні з однолітками з гетеросексуальних сімей, розподіл хатньої роботи в одностатевих партнерствах, нерідко визначаючи гомосексуальні сім'ї як більш егалітарні¹⁶.

Між традиційністю та егалітарністю

Аналізуючи гендерні ролі в ЛГБТ-сім'ях, дослідження нерідко послуговуються усталеною класифікацією їх на так звані два ідеальні типи: традиційні та егалітарні. *Традиційні*

15 Nedbalkova, Katerina. Rendering Gender in Lesbian Families: A Czech Case. In Robert Kulpa and Joanna Mizielska (Eds.), *De-Centring Western Sexualities: Central and Eastern European Perspectives*. London: Ashgate, 2011. – P. 131.

16 Див., напр. Golombok, S. et al, *Children in Lesbian and Single-Parent Households: Psychosexual and Psychiatric Appraisal*, 1983; Kurdek, L.A. *Perceived social Support in Gays and Lesbians in Cohabiting Relationships*, 1988; Patterson, C.J. *Lesbian and Gay Families*, 1992; Lewin, E. *Lesbian Mothers*, 1993; Chan, R.W. et al, *Division of Labor Among Lesbian and Heterosexual Parents: Associations with Children's Adjustment*, 1998; Stacey, J. and Biblarz, T. (How) Does the Sexual Orientation of Parents Matter? 2001; Tasker, F and Golombok, S. *Toward Living in a Lesbian Family: A Longitudinal Study of Children Raised by Post-Divorce Lesbian Mothers*, 2002 та ін.

гендерні ролі є дуальними опозиціями, в основі яких лежить функціоналістський підхід: чоловік-батько виконує роль «годувальника», що здобуває основний матеріальний прибуток для родини, а жінка-мати – роль «домогосподарки», «хранительки домашнього вогнища», що народжує дітей, доглядає за ними, а також за всім домогосподарством і його членами. Такий підхід до пояснення розподілу традиційних гендерних ролей у суспільстві ще називають статево-рольовим: кожній статі призначена певна роль, яку жінки й чоловіки повинні виконувати. Очевидно, що ці ролі є комплементарними, взаємодоповнювальними, пов'язаними з традиційним уявленням про фемінність і маскуліність. Статево-рольовий підхід обґрунтовує їх біологією: буцімто чоловіки є більш рішучими, відповідальними, «воїнами», а жінкам «від природи» притаманна чуйність, турботливість, їхня основна функція – це народження та виховання дітей, а отже, публічна сфера закріплена за чоловіками, а приватна, домашня сфера – за жінками.

Егалітарні ролі, натомість, ґрунтуються на однаковому й, за можливості, рівному розподілу обов'язків. Не акцентується на «природності» ролей; передбачається, що домашні обов'язки можна виконувати порівну, незалежно від статі.

Попри суттєві зміни, що відбулися протягом останніх десятиліть, і наближення гетеросексуальних союзів до егалітарної моделі розподілу домашніх обов'язків, такий умовний розподіл на «годувальника» та «домогосподарку» може частково проявлятися і в сім'ях з двома доходами, коли і жінка, і чоловік працюють поза домогосподарством, але основний масив хатньої роботи (прання, прибирання, приготування їжі) продовжує виконувати жінка. Виховання дітей, догляд за хворими та старими членами сім'ї теж залишається переважно жіночою відповідальністю¹⁷. Як зазначив американський соціолог Майкл Кімел, «гейським та лесбійським парам з меншою імовірністю загрожує наслідування шаблонів нерівності, які визначають гетеросексуальні шлюби»¹⁸.

Східноєвропейські ЛГБТ-дослідження останніх років пропонують відійти від західного канону порівняння гомосексуальних сімей з гетеросексуальними¹⁹. Катерина Недбалкова, досліджуючи лесбійські сім'ї в Чехії, підкреслює, що інститут сім'ї та стосунки інтимності є глибоко гендерованими, заснованими на гендерних ролях, а отже – (гетеро)нормативними. Одностатеві сім'ї так само є вписаними в гетеронормативне суспільство, в них також відбувається гендерний розподіл²⁰. Дослідниця використовує визначення гетеронормативності, запропоноване американською вченою Карін Мартін: гетеронормативність – це «побутові, повсякденні способи привілеювання гетеросексуальності, нав'язування її як даності, нормальної та природної. Гетеронормативність включає в себе інститути, практики й норми, які підтримують гетеросексуальність (особливо окрему форму гетеросексуальності – моногамну й репродуктивну) і підпорядковують їй інші форми сексуальності, насамперед, гомосексуальність»²¹. Гетеронормативність базується на жорсткому розподілі гендерних ролей.

У цій частині дослідження ми намагалися зосередитися не тільки на виявленні егалітарності чи ієрархічності стосунків в ЛГБТ-сім'ях, але й простежити (від)творення гендеру в повсякденних сімейних практиках.

Хто в сім'ї голова?

Відповідаючи на запитання про розподіл хатніх обов'язків, більшість опитаних підкреслювали егалітарність своїх сімей. Одностатеві сім'ї часто протиставляли це традицій-

17 Wharton, Amy. *The Sociology of Gender: An Introduction to Theory and Research*, 2012. – P. 160.

18 Кімел М. *Гендероване суспільство*. – К.: Сфера, 2003. – С. 222.

19 Див. De-Centring Western Sexualities: Central and Eastern European Perspectives. Robert Kulpa and Joanna Mizielińska(Eds), 2011.

20 Nedbalkova, Katerina, *ibid.* – P. 133.

21 Martin, Karin. *Normalizing Heterosexuality: Mothers' Assumptions, Talk, and Strategies with Young Children*. *American Sociological Review*. – 74(2). – 2009. – P. 190. Цит. за: Nedbalkova, Katerina, *ibid.* – P. 133.

ному розподілу гендерних ролей в гетеросексуальних союзах, базуючись чи на попередньому досвіді шлюбу, чи на досвіді своїх родин, подруг і друзів:

Бесит, когда на женщину в «натуральных» парах навешивается очень много: они тянут и хозяйство, и домашнюю работу, и детей, а мужчина в лучшем случае себя позиционирует как добытчик, хотя не всегда содержит семью финансово на нормальном уровне. (...) У нас такого нет. (Поліна)

А щодо матеріального забезпечення сім'ї, то в нас немає такої авторитарної моделі, як буває у гетеросексуальних стосунках, що, припустімо, чоловік заробляє гроші – і це є сімейний бюджет, а те, що заробляє жінка, – це її особисті якісь запаси. Мої подруги розказували, що зазвичай воно так і є. (Віктор)

Відповідно, запитання про «голову сім'ї» більшістю опитаних сприймалося досить критично, навіть скептично:

Это мне всегда напоминает вопрос «кто у вас актив, а кто у вас пассив?» Кто у нас глава в семье? – У нас нету такого. (Світлана)

Есть семьи, в которых, наверно, есть глава, а у нас равенство. (...) Мы вместе зарабатывали деньги, вместе родили детей, вместе принимаем решения. Иногда кто-то больше принимает решений, другой тогда помогает или соглашается. Потом это меняется. Нет такого, чтобы «глава семьи» решал все: «Ты моешь посуду, а я буду зарабатывать деньги». (Вікторія)

Утім, для частини сімей поняття «голови сім'ї» було важливим. Наприклад, Олег і Орест, що спільно проживають більше 15 років, розповідають, що приймають і серйозні, і дрібні рішення тільки разом, а їхні внески в спільний сімейний бюджет є приблизно однаковими. Але обидва чоловіки однозначно визначили головою сім'ї Ореста як старшого та більш досвідченого. У цьому можна побачити елемент відтворення гендерного розподілу традиційного типу – якщо «головування в сім'ї» не можна визначити за статтю, то воно визначається за віком:

Голова сім'ї – то все-таки мій партнер... [він] старший, такий більше керівник [успіхається], (...) і життєвий досвід, і досвід у роботі більший, і тим більше в нього ж уже був попередній шлюб, то він як голова сім'ї... (Олег)

Я – голова сім'ї: я старший, я більш досвідчений, я, скажімо, за своїм типом характеру більш рішучий і сильний. (Орест)

Інша респондентка, відповідаючи на запитання про головування в сім'ї, спочатку приписує цей статус партнерці, котра старша й має більший життєвий досвід:

Я думаю, что, наверное, больше голова Света. Она мудрее, опытнее. (...) Понимаете, есть мужчина голова, а женщина шея: куда повернет, туда и голова будет смотреть. (...) Потом периодически мы меняемся. Кто-то куда-то направляет, потом смотрит, потом начинает думать. Меняемся. (...) Для меня голова – это та, которая думает больше, да? В плане семейных, бытовых нюансов (...) она как-то поспокойнее и подержаннее. (Аліна)

Поняття «голови сім'ї» належить до дискурсу традиційної сім'ї, в якому чоловіче домінування над жінкою та дітьми трактується як «природне» та очевидне. При цьому підпорядкованість жінок подається як вигідна ситуація: відсутність контролю маскується під оманливими перевагами маніпуляції як «важелів жіночої влади» в сім'ї. Виправдання такого

розподілу влади відбувається в тому числі через численні прислів'я, приказки й крилаті вислови²². Респондентка використовує одне з таких культурних кліше про «голову» та «шию», однак у ході розмови пропонує інше трактування, яке могло би відобразити егалітарність сімейних стосунків: «голова» та «шия» міняються місцями, заперечують закарбованість ієрархії всередині сім'ї. Респондентка шукає нових смислів вислову «голова сім'ї», які би вказували на риси партнерки (розум, мудрість), а не на підпорядкування (головування).

Визначення статусу «голови сім'ї» в цих інтерв'ю не засновувалося на традиційному розподілі «годувальник»/«домогосподарка»: в одних сім'ях вклад партнерів у сімейний бюджет був приблизно однаковим, в інших роль «голови сім'ї» приписувалася старшій партнерці, яка приносила менший дохід і була більше залучена до хатньої роботи. Можна зробити висновок, що цей статус є радше символічним. Як зазначає Недбалкова, гетеронормативність не лише здійснює свій вплив ззовні як примусова дисциплінарна сила, але також діє через інтерналізацію, засвоєння. ЛГБТ-сім'ї у своєму повсякденному житті мають докладати зусиль, щоб досягти балансу між стигматизуючим стереотипом лесбійок та геїв і образом автономної «хорошої сім'ї»²³. Отож, приписування символічного статусу «голови сім'ї» радше вказує на певну репрезентацію сім'ї як традиційної «хорошої сім'ї» з визначеним порядком та ролями, аніж на фактичну наявність жорсткої внутрішньосімейної ієрархії.

Розподіл обов'язків в ЛГБТ-сім'ях

У ході інтерв'ю з'ясувалося, що прямі запитання про розподіл роботи в сім'ї є неефективними, оскільки викликають досить очікувані відповіді на кшталт «Ми все робимо разом», «У нас повний паритет», «У нас немає розподілу хатньої роботи», «Робить та/той, хто має час» тощо. Більш плідними виявилися подальші пояснення про побутові практики й розпорядок дня та додаткові уточнення інтерв'юєрки про конкретні типи домашніх обов'язків. Суперечності у відповідях стали корисним матеріалом для аналізу фактичного розподілу праці в сім'ях. Як наголошує Недбалкова, такі суперечності протягом інтерв'ю свідчать про те, що окремі висловлювання і твердження завжди пов'язані з контекстом, в якому вони звучать²⁴.

Незважаючи на заяви про повну егалітарність ролей, розподіл обов'язків в сім'ях залежить, передусім, від залучення партнерок до ринку праці. В сім'ях, де одна партнерка не працює або має неповну зайнятість, вона зазвичай також займається підтримкою домогосподарства:

В течении нашей совместной жизни у нас менялись эти роли... У нас нет такого четкого распределения, зависит от того, насколько мы загружены. Был период, когда Валентина работала достаточно много, практически без выходных. Я убирала, занималась домашними хлопотами, покупки в основном делала я – чтобы освободить тот единственный выходной от этих домашних дел, чтобы можно было провести его вместе. Сейчас, конечно, пока Валентина дома, все на ней. (Поліна)

Схожа ситуація в сім'ї Аліни та Світлани. Аліна працює за важким ненормованим графіком, а Світлана тимчасово не має стабільної роботи, тільки короткострокові підробітки, тому працює вдома й займається домогосподарством. Цікаво простежити, яким чином про хатні обов'язки говорить її партнерка:

22 Семенова Л. Как навязываются стереотипы: «Кушать подано, только отделите зерна от плевел» // Гендер для «чайников». – Москва: «Звенья», Фонд им. Г. Белля, 2006. – С. 40. – Доступно за посиланням:

http://www.ru.boell.org/downloads/gender_chaynik.pdf.

23 Nedbalkova, Katerina, *ibid.* – P. 144.

24 Nedbalkova, Katerina, *ibid.* – P. 135.

I.: Кто у вас выполняет основную домашнюю работу?

A.: Даже не знаю. Тоже все пополам. Я так думаю. Наверно, конечно, Света больше сейчас. Но когда она работала, а я больше дома сидела, то я большую часть по хозяйству делала. Сейчас Светик большую часть делает. Но, тем не менее, я там пытаюсь что-то... поубирать хотя бы. Ну, короче, пылесосить и раскладывать белье после стирки – это мое. (Аліна)

У цій цитаті можемо побачити важливі суперечливі твердження: спочатку Аліна говорить про те, що хатня робота ділиться навпіл, але, врешті-решт, називає два типи хатніх обов'язків, «закріплених» за нею згідно з внутрішніми домовленостями, решту завдань виконує її партнерка. Жорстка традиційна модель «годувальник»/«домогосподарка» вже не є еталоном стосунків, особливо серед молодих й освічених пар, тому оповідь Аліни сповнена не гордістю за те, як вона заробляє для сім'ї, а, навпаки, відчуттям недостатнього залучення в домашню роботу. Респондентка наголошує, що така ситуація є тимчасовою. Разом із тим, на відміну від ситуації, яку можна було б очікувати в традиційній сімейній моделі «годувальник»/«домогосподарка», респондентка цінує домашню роботу своєї партнерки, вважаючи її результатом щоденних виснажливих і рутинних зусиль.

Її партнерка Світлана так само цінує роботу Аліни. Ось як вона описує ситуацію:

I.: Ви переважно виконуєте всю домашню роботу?

C.: Ну, в принципе да, но это связано с тем, что я сейчас сижу практически дома: работа у меня надомная. У Альки очень сложный и тяжелый график. И там раз в неделю-две я ее замучаю попылесосить квартиру. Она попылесосит и с чувством выполненного долга может недели две дышать спокойно, потому что у меня язык не поворачивается ее еще какой-то работой нагрузить, она и так очень сильно устает на самом деле. Ну как бы две основных ее обязанности в доме – это пылесосить квартиру и складывать вещи после того, как я их постираю. (...) А вообще Алька сейчас львиную долю семейного дохода приносит. (Світлана)

Такий розподіл, коли партнерка, котра не працює чи має неповну зайнятість, також займається домогосподарством, багатьма парами сприймався як справедливий і «природний»: партнерка, котра працює, звільняється від цих обов'язків, оскільки проводить менше часу вдома, забезпечуючи фінансову стабільність сім'ї.

Материнство/батьківство

Із появою дітей розподіл обов'язків значно змінюється. Після чотирьох років шлюбу й кількох невдалих спроб завагітніти за допомогою штучного запліднення, Юлія та її трансгендерний чоловік Роман взяли двох дітей на адопцію – 2-річного Віталіка та 4-річну Дарину. Сім'я має спільний бізнес, де Роман працює поза домогосподарством, а Юлія має неповну зайнятість і працює вдома. Хоча хатні обов'язки «непрописані та непроговорені», переважно хатньою роботою займається Юлія:

Больше домом занимаюсь я: стиркой, уборкой, детьми. Муж как-то на работе все-таки. А я по дому вожусь, готовкой тоже, в основном, я занимаюсь. (...) Иногда бывает очень тяжело. Бывает, не успеваю. Иногда встаю в пять утра, чтобы хватило времени все сделать. Но он мне много помогает. У нас тандем сложился как-то, мы друг друга поддерживаем, где-то у него пробел, где-то у меня пробел – он меня поддерживает. (Юлія)

При цьому Роман періодично долучається до виконання домашніх обов'язків: миття посуду, приготування їжі, прибирання. Менше залучення до хатньої роботи він пояснює браком часу через необхідність працювати в компанії поза домом. Обое батьків активно залучені до виховання

дітей. Роман розповідає, що з дитинства мріяв про велику сім'ю і кількох дітей, як біологічних, так і всиновлених. Він возить дітей в дитсадок, а доньку – до логопеда, бере активну участь у рутинному, щоденному догляді за дітьми: купає, годує, читає книжки, грається, вкладає спати.

Інша пара, Валентина та Поліна, хочуть через кілька років народити дитину за допомогою штучного запліднення. Вони заздалегідь планують цей процес, зважаючи на те, яким чином організувати своє життя після появи дитини:

Полина зарабатывает гораздо больше, чем я. Мы представляем это себе так: Полиночка рождает ребенка, первое время она находится с ребенком, вскармливает. А потом я увольняюсь с работы. Буду абсолютной домохозяйкой, буду воспитывать ребенка. А Полиночка будет содержать семью. (Валентина)

Така модель дозволить обом жінкам «розділити» між собою декретну відпустку й бути тісно залученими до виховання дитини, одній – у перші місяці після народження, другій – після завершення періоду лактації. Основну частину опіки над дитиною бере на себе небіологічна мати. Ця ситуація значно відрізняється від виховання дитини в гетеросексуальному союзі, де чоловіки дуже рідко беруть декрет по догляді за дитиною, натомість жінка, котра народила дитину, займається її вихованням і повертається до ринку праці лише через кілька років.

У сім'ї Катерини та Вікторії ситуація інакша: обидві жінки народили по дитині, з різницею в рік. Поки Катя була вагітна, Віка багато працювала, *«фактично з ранку до ночі»* заробляла гроші. Всі хатні обов'язки виконувала Катя. Через кілька місяців після народження дитини завагітніла Віка, і тепер жінки разом виховують дітей, обидві не працюють, отримують невеликий дохід із іншого джерела. Чіткого розподілу обов'язків немає:

Все разом робимо. Готуємо, як у кого виходить з часом, які можливості дають діти. Вже пристосовуємось. Якщо в мене є час – я готую, якщо в неї є час – вона готує. Діти вкладаються спати, ми ідемо на кухню, готуємо разом, прибираємо також. Єдине що, Віка водить машину, вона за кермом. А я – ні, ще не їжджу. А решту разом робимо. (Катерина)

Наприклад, у мене ребенку сейчас еще нет и года, поэтому он, в основном, на руках. Я могу готовить, когда он спит только. Днем иногда Катя может. Я – когда малыш спит. (Віка)

Пара вибрала саме таку модель, а не наближену до моделі «годувальниця»/ «домогосподарка», як планує попередня сім'я, оскільки *«сидіти з двома дітьми, ще й з собакою, одній неможливо»*, особливо зважаючи на малу різницю у віці дітей. Жінки підкреслюють, наскільки для них важливою є допомога одній як у вихованні дітей, так і в хатній щоденній роботі. Другою причиною стало свідоме бажання жінок присвятити більше часу дітям і виховувати їх разом. Згодом вони планують віддати дітей у дитсадок, аби Катерина кілька годин на тиждень залишалася з дітьми, а її партнерка знову почала працювати.

Гендерованість домашньої роботи

Західні дослідження свідчать про те, що в гетеросексуальних сім'ях зобов'язання та очікування, пов'язані з вихованням дітей та хатньою роботою, є наскрізно гендерованими. Жінці та чоловікові в гетеросексуальній парі автоматично приписуються певні обов'язки та привілеї, в залежності від їхньої статі/гендеру. Таким чином, розподіл хатньої роботи має певний «гендерний сценарій» щодо того, хто й чим має займатися в домогосподарстві. Для одностатевих пар такий розподіл не є автоматичним, лесбійки та геї не можуть з

такою ж легкістю покладатися на ці «підказки» в розподілі обов'язків²⁵. З одного боку, це вимагає більшого узгодження та прийняття рішень, але з іншого боку, дозволяє одноставним парам бути більш гнучкими й базуватися на домовленостях, а не жорстко заданих гендерних ролях. Американська дослідниця Джудіт Стейсі підкреслює, що таке тяжіння до більшої егалітарності в розподілі хатньої роботи в одностатевих сім'ях порівняно з різностатевими пояснюється радше гендером і гендерними ролями, аніж сексуальною орієнтацією: очікування людей про моделі поведінки в стосунках залежать від гендеру значно більше, ніж від сексуальної орієнтації²⁶. Втім, це не означає, що одностатеві стосунки не є гендерованими тільки тому, що вони об'єднують людей однієї статі.

Недбалкова акцентує на тому, що в певних ситуаціях егалітарність може сприйматися одностатевими парами як не вигідна: можливість покластися на стереотипні гендерні ролі дозволяє (принаймні, гіпотетично) тимчасово «перепочити на території загальновідомого, очікуваного, зрозумілого – на шляху до безпроблемних допомоги та підтримки»²⁷. Однак, незважаючи на те, що в гомосексуальному союзі не можна покладатися на автоматично приписувані гендерні ролі, на відміну від гетеросексуального, де можна очікувати виконання «чоловічої роботи» чоловіком, для частини респонденток нашого дослідження відсутність цього «гендерного сценарію» не була надто проблематичною:

К.: Сантехніку, скажімо, кран можу поміняти, цвяхи заколотити під годинник можу... мені якось це все ближче. Мені навіть два роки тому подарували на день народження такий набір інструментів. Ніби в якості жарту, але зараз мені ще, напевно, дріль подарують.

І.: Чому Вам це ближче?

К.: Просто треба щось у хаті робити, чоловіка немає. Все одно, знову ж таки, все, що робить чоловік, може робити жінка, ну абсолютно все. Якщо немає потреби в цьому, тоді, напевно, це чоловічі обов'язки, а якщо є потреба – ну просто береш і робиш, тому що ніхто за тебе це не зробить. Я абсолютно нормально до цього ставлюсь. Я не вважаю, що це фізично важко чи ще щось. Це може зробити будь-хто. (Катерина)

Респондентка підкреслює, що така робота може бути однаково легкою як для чоловіків, так і для жінок, але культурно вона більше закріплена саме за чоловіками. Отже, якщо в сім'ї є чоловік, то автоматично очікуватиметься, що займатися такою роботою буде він. Той факт, що вона займається технічною роботою, пов'язаний як із відсутністю чоловіка в парі, так і з тим, що для неї це певне хобі, заняття, що їй подобається і є «близьким». Схильність до технічної роботи визначається не як гендерована, а як певна особистісна характеристика. Її партнерка коментує виконання такого типу роботи інакше:

Зову на помощь отца, когда что-то сложное. Он приходит и нам помогает, потому что мужские руки, конечно, все равно важны. Но когда что-то такое, что мы можем сделать сами... вот, моя подруга, хоть она и невысокого роста и очень стройная, очень любит с молотком и гвоздями где-нибудь пройтись. (Вікторія)

Респондентка підтверджує перевагу чоловіків у цій царині, особливо стосовно більш фундаментальних завдань. Вподобання своєї партнерки займатися цією «чоловічою» роботою вона супроводжує коментарем про її фемінну зовнішність: незважаючи на таке «чоловіче» хобі, вона не є маскулітною.

25 Blumstein P., Schwartz, P. American couples, 1983. – P. 324.

26 Stacey, Judith. In the Name of the Family: Rethinking Family Values in the Postmodern Age, 1996.

27 Nedballova, Katerina, *ibid.* – P. 135.

Інший респондент зауважує, що в його сім'ї розподілу роботи немає:

Коли я можу готувати – я готую, люблю посуд мити, прибиратись... стірка – нема проблем, що завгодно, абсолютно немає ніякого розділення. Все, що може робити Олег, можу зробити і я. Єдине, що схильності різні. От Олег може шити, от він шиє, да? (...) Я люблю щось там колупати, сваркой рить, там щось сверлить, будувати. (Орест)

Очевидно, що «схильність» до різних видів роботи інтерпретується респондентом не як гендерована категорія (як щось, що більше очікується від чоловіків або від жінок), а радше як певна риса характеру, індивідуальне вподобання. Втім, його партнер Олег розповідає про свій досвід виконання хатньої роботи (приготування їжі, прибирання) – тобто роботи, маркованої як «жіноча» – протягом року спільного проживання утрюх в одному будинку разом із вже колишньою дружиною його партнера. Колишня дружина жартома називала себе й Олега «двома дружинами», коли вони разом займалися хатньою роботою: «і борщ варили, і вареники, і пельмені ліпили». І для колишньої дружини, і для Олега виконання такої роботи було гендерно-означеним, символізувало фемінність.

Недбалкова підкреслює, що несхожість одностатевих сімей виникає не так із ідентичності, визначеної сексуальною орієнтацією, як унаслідок домінування гетеросексуальності в суспільстві, що зображає інші форми партнерства девіантними, дивними чи аномальними. В результаті інтерналізації гетеронормативності ЛГБТ-сім'ї можуть іноді відчувати себе «неповноцінними», не відповідними загальноприйнятому стандарту. У відповідь на цю несхожість, що відчувається і на символічному рівні, і в конкретних практиках та взаємодіях, ЛГБТ-сім'ї намагаються «витримати випробування», вписатися в категорії «сім'ї» та «належної фемінності/маскулінності»²⁸. У випадку з розподілом хатньої роботи ці категорії можуть бути взаємовиключними чи взаємосуперечливими: гендерованість різних видів хатньої праці робить неминуchoю ситуацію часткових незбігів із гендером тієї особи, котра цю працю виконує. Так, лесбійки відчувають необхідність доводити свою фемінність (чи фемінність своїх партнерок), а геї, відповідно, мають підтверджувати свою маскулінність, яку нібито підважує виконання роботи, «невідповідної» до їхньої статі.

З іншого боку, необхідність відповідати категорії «сім'ї» в даному контексті також означає бути «невидимою сім'єю», такою, що не привертає уваги й не маркується як «інша» чи несхожа.

(Не)визнання одностатевих стосунків у суспільстві

В умовах державного невизнання одностатевих сімей, маргіналізації гомосексуальності в публічному просторі та все більшої демонізації лесбійок і геїв з боку релігійних та право-радикальних організацій, відкритість своїх стосунків загрожує ЛГБТ-сім'ям стигматизацією та дискримінацією на роботі, суспільним остракізмом, втратою зв'язків з материнськими сім'ями, родичами й родичками.

«Не питай, не повідомляй»

Частина сімей, що брали участь у дослідженні, воліють не говорити своїм материнським сім'ям про власні стосунки. Особливо болісною та складною ситуація стає напередодні свят, що передбачають сімейні зібрання. Лесбійки та геї постають перед неприємною дилемою: проводити свято або разом з партнеркою чи партнером, або з батьками, тоді як вони хотіли б мати можливість зробити і те, й інше:

28 Nedbalkova, Katerina, *ibid.* – P. 143.

Мне бы хотелось, чтобы я могла с ней приехать, чтобы мы могли остановиться у моих родителей. Чтобы мы могли [приехать] на праздники вместе. Потому что на праздники, на Рождество я разрываюсь. Я прихожу на ночь только к ним, а Валентине нужно ночевать и быть у друзей. Это достаточно сложно и неприятно. Конечно, хотелось бы приехать вместе, чтобы нас встретили, праздники проводить вместе, чтобы в семью я приезжала вместе с ней. (Поліна)

Опитані, чиї батьки знають про їхні сімейні стосунки, розповідають про конфліктні ситуації щодо визнання та прийняття їхніх партнерок і партнерів. Нерідко у випадку, коли частина родичів знає про одностатеву сім'ю, а частина – ні, лесбійки та геї змушені грати роль холостячок та холостяків для своїх розширених сімей:

Я понимаю, что мама, может, не очень хочет, чтобы он [партнер] присутствовал. И он, может быть, не очень хочет присутствовать на семейных обедах. Естественно, мама не хочет, чтобы жена брата знала, пока что. (...) Мама предпочитает говорить, что такие вещи лучше не афишировать. То есть она считает, что это должно быть в семье. ... Если она считает, что лучше этого не делать, чтобы ей не доставлять дискомфорт, я лучше не буду. (Георгій)

Американська дослідниця Кес Вестон описує це як певний шизофренічний досвід, коли, приїжджаючи додому до батьків, геї та лесбійки змушені вдавати зовсім інших людей²⁹. У ситуації, коли батьки навідують своїх гомосексуальних дітей та їхні сім'ї, діти змушені пильнувати, щоб видавати свої стосунки за дружні чи приятельські, а помешкання позбавити від будь-яких ознак сімейного життя:

Прячутся все фотографии. Снимаются все лесбийские наклейки-магнитики – кстати, которые мы до сих пор не повесили после папиного приезда. Удаляются лишние закладки из мозиллы, чтобы, не дай бог, там тема какая-то не проскочила. Ну а что делать? Маме уступается отдельный диван. А мы уж так и быть, там вдвоем поютимся, ха-ха. (Світлана)

Камін-аут на роботі може викликати не тільки подібну реакцію «не афішувати свою гомосексуальність», але й прояви прямої дискримінації, домагання, агресію, цькування і навіть звільнення з роботи. Рішення здійснювати чи не здійснювати камін-аут і кому саме це робити, а кому – ні, дуже залежать від специфіки роботи, атмосфери в колективі, ставлення керівництва. Частина опитаних розповідала про позитивний досвід камін-ауту на роботі, хоча зі зміною місця роботи ситуація могла істотно змінитися:

Даже когда была презентация ресторана, [начальница] меня позвала в кабинет и сказала: «А Полину [партнерку] Вы пригласили? Нет? Быстренько звоните ей, чтобы она присутствовала на открытии!» (Валентина, 45 р.)

Всеми воспринималось очень нормально, что на корпоративы я зову [партнерку] Алину. (...) Если это были вечеринки, куда приглашают своих жен и мужей – то Аля там была. У нас не спрашивали в лоб, а воспринимали вроде как так и надо. (...) Было дело, когда Аля работала в совсем другой сфере, и на корпоративы, на которые приглашали своих мужей и жен, меня не звали. Потому что там такая обстановка была, совсем неблагоприятная – для нас, лесбиянок, в частности. (Світлана)

У випадку, коли середовище на роботі не є дружнім до геїв та лесбійок, вони змушені постійно й усюди докладати зусиль для підтримки мовчання. Так, на корпоративних

²⁹ Weston, Kath, *ibid.* – P. 30.

вечірках вони не з'являються з партнеркою чи партнером, уникають розмов про особисте життя:

Дабы не участвовать в разговорах душевных, лучше их избегать. Потому что какие-то вопросы могут возникнуть. (...) Когда идет вопрос от человека, которого я не хотел бы посвящать в какие-то подробности, меня это просто вгоняет в краску, на моем лице все написано. Просто читается все по буквам. Поэтому я избегаю таких ситуаций. (Георгій)

Брак державного визнання

За таких умов державне визнання одностатевих партнерств стає особливо важливим. Здебільшого опитані занепокоєні нинішньою відсутністю державного визнання одностатевих стосунків через те, що не мають можливості захищати свої права в державних інституціях:

Стільки випадків було, що хтось помирає з партнерів, а другий партнер після 20 років життя залишається потім на вулиці. (Остап)

Не знаю насчет «штампа в паспорте», но какого-то оформления хочется. Ну как ты докажешь, что этот человек имеет какое-то право, что у вас какое-то совместное имущество, и если со мною что-то случится, чтобы моя вторая половина не осталась нищей? (Поліна)

Для меня сейчас, для нашей семьи женщина-и-женщина было бы важно, чтобы был «штамп в паспорте», (...) именно для того, чтобы мы были защищены законом в юридических моментах. Например, в здравоохранении. У меня просто панический ужас вызывает, сколько раз смотрю, что кто-то в больнице оказывается. А меня не пустят, потому что я никто. Маму ее пустят, с которой она общается, скажем, не так много, как со мной, и не так близко, как со мной. А меня – нет. (Світлана)

Однак, погляди на те, яким саме чином держава має регулювати й визнавати одностатеві стосунки, значно варіювалися. Ставлення респонденток і респондентів до легалізації одностатевих шлюбів не було однозначним чи одностайним. Частина опитаних ставляться доволі скептично й особисто не потребують «штампу у паспорті», вважаючи шлюб традиційним патріархатним інститутом, який останнім часом характеризується численними розлученнями. Інші ж його підтримують і хотіли би оформити шлюб як прояв своєї стабільності й спільних планів на майбутнє:

Мені здається, якщо вже легалізувати одностатеві шлюби чи партнерства, як їх не назвати, то – з усіма правами, які надаються і «традиційним» сім'ям. (Віктор)

Заради дітей я би обов'язково поставила штамп, як то кажуть, в паспорті. Я би хотіла, щоб ми були опікунами наших дітей. Тому що це би полегшило нам усім життя. (Катерина)

На сьогодні ЛГБТ-пари позбавлені переваг, які дає інститут шлюбу: права спадкування після смерті когось із подружжя, права на розподіл майна, права консультуватися і приймати важливі рішення в лікарні у випадку хвороби чи недієздатності партнерки чи партнера, права на відмову свідчити в суді, права на дітей.

Але окрім юридичної захищеності стосунків частина опитаних підкреслювали тісний зв'язок між державним визнанням одностатевих сімей (через легалізацію одностатевих шлюбів або через інші механізми) та суспільним визнанням і прийняттям:

В будущем мы бы узаконили наши отношения, нам бы это помогло. Я имею в виду планы на будущее, рожать ребенка...чтобы эта семья не только для нас существовала с Полиной и для наших друзей, а чтобы для общества это была семья. (...) Если это было бы узаконено, то общество бы нас быстрее приняло. (Валентина)

Если это когда-нибудь примется в нашей стране, может, тогда намного проще и с моими родителями. Так как у нас с ними этот вопрос достаточно сложный. (Поліна)

Таким чином, відсутність державного визнання ЛГБТ-сімей багато опитаних вважають основною причиною подальшого суспільного невизнання, неприйняття, маргіналізації одностатевих партнерств і їхньої невидимості в суспільстві. Таке невизнання разом із відсутністю антидискримінаційного законодавства робить ЛГБТ-сім'ї незахищеними в юридичних питаннях, несе потенційну загрозу звільнення, дискримінації, агресії, злочинів на ґрунті ненависті. Безпечний простір, де одностатеві пари можуть бути відкритими про свої стосунки, нерідко обмежується колом близьких друзів і подруг, що змушує їх приховувати найважливішу частину свого життя і в кожній ситуації зважувати, кому і що саме вони можуть говорити про себе та свої стосунки.

Висновки

Було б наївно вважати, що ЛГБТ-сім'ї є вільними від загальних суспільних рамок гетеронормативності та гендерних норм. Гендер є неминучою частиною нашого життя, системою, що структурує суспільство, він вплетений у кожну взаємодію, присутній у кожній ситуації. ЛГБТ-сім'ї існують у державі, що не визнає та не помічає їх, у суспільстві, що маргіналізує та демонізує будь-яку негетеросексуальність, що визначає лесбійок, геїв і трансгендерних людей як ворогів «традиційної української сім'ї». ЛГБТ-сім'ї змушені підпорядковуватися вимогам мовчання, контролювати свої висловлювання, щоразу обережно зважувати, перш ніж заявити про себе вголос. Суспільство зобов'язує їх постійно озиратися на стандарт «ідеальної», «правильної» сім'ї, вимагає невидимості або принаймні непомітності. Хоча ЛГБТ-сім'ї не втілюють ідеал егалітарності чи повну відмову від гендерних норм і традицій, вони створюють потенційний простір для переозначення та пом'якшення цих норм, дозволяють розширити вузькі рамки традиційної сім'ї, надати концепту «сім'ї» нових смислів. Простий факт того, що стосунки партнерства, інтимності, материнства та батьківства можуть існувати поза нормативною гетеросексуальністю, надає їм потенціалу трансгресії.

ЛГБТ-батьківство в Україні: «подвійна петля» репродуктивного тиску

Галина Ярманова, Оксана Гриник

Протягом останніх кількох десятиліть інститут батьківства¹ зазнав низки змін, перш за все, пов'язаних із розвитком нових репродуктивних технологій. Технологія штучної інсемінації дозволила проводити запліднення без статевого акту, а екстракорпоральне (штучне) запліднення (ЕКЗ) зробило можливим запліднення поза межами організму. Ці інновації не тільки дають можливість більшого контролю над репродуктивним процесом, але й докорінно змінюють визначення «материнства» та «батьківства». «Спільна репродукція», не пов'язана зі статевим актом, включає в сам репродуктивний процес «третіх осіб»² – донора сперми, донорку яйцеклітин, ембріонів, сурогатну матір. Їхній стосунок до дитини та до батьків, що будуть виховувати дитину, концептуально змінює визначення «рідства» та розвиває бінарне розуміння інституту біологічного батьківства, обмеженого двома особами різної статі³. Штучне запліднення, зокрема, кидає виклик традиційному розумінню біологічного потомства як видимого результату гендерної різності жінки та чоловіка, заснованій на анатомічній символіці⁴. Можливе залучення цих «третіх осіб» до виховання дитини дедалі ускладнює визначення меж між «біологічним» та «соціальним» батьківством.

Форми ЛГБТ-батьківства і правовий статус

Батьківство можливе для одностатевих пар різними способами: народження дитини (у випадку лесбійських пар), в дочеріння/всиновлення (коли лише одна партнерка чи партнер мають батьківські права на дитину), сурогатне материнство або діти від попередніх гетеросексуальних стосунків.

1 Зважаючи на омонімічність слова *батьки* як множини від *батько* та спільного поняття *матері й батька*, ми будемо вживати термін «інститут батьківства» у значенні збірного поняття *родительства/parenthood*, а на позначення гендерних понять – окремо «материнство» та «батьківство» (*matіvstvo*).

2 В англійській літературі використовуєть терміни «репродукція за участі третьої сторони» (*third-party reproduction*) чи «спільна репродукція» (*collaborative reproduction*). Див., напр.: Snyder S.H., Byrn M.P. The Use of Prebirth Parentage Orders in Surrogacy Proceedings // *Family Law Quarterly*. 2005. Vol. 39, No. 3. P. 633–662; *Third Party Assisted Conception Across Cultures: Social, Legal and Ethics Perspectives* / Ed. by E. Blith and R. Landau. London, 2004.

3 Robertson, John A. *Embryos, Families, and Procreative Liberty: The Legal Structure of the New Reproduction*, *Southern California Law Review*, 59, 1986, pp. 939–1041. – P. 953.

4 Weston, Kath. *Families We Choose: Lesbians, Gays, Kinship*. – New York: Columbia University Press, 1997. – P. 169.

Лесбійські пари, які користуються штучним заплідненням чи інсемінацією, рідко звертаються в репродуктивну клініку саме як пара:

Конечно, я не могу в клинике сказать: «Это моя девушка». (...) Мы ходили как подружки или сестры – мы похожи. Даже если догадываются, боже упаси об этом говорить, потому что только хуже будет. (Вікторія)

Ми звернулися в Інститут репродуктивної медицини. (...) Я не розказувала про свій статус, тому що партнерша туди не ходила. Просто сказала, що я хочу дитину, в мене немає чоловіка (...) Я договір підписувала, там де треба вказати чоловіка – просто прочерк і все. (Ольга)

Лесбійські та гейські пари з дітьми не обов'язково складають «нуклеарну сім'ю». Наприклад, активне залучення донорів до виховання дітей у лесбійських парах у Швеції підважує модель двох батьків в межах одного домогосподарства, притаманну структурі традиційної нуклеарної сім'ї⁵. Однак, більшість сімей з дітьми, що взяли участь в цьому дослідженні, відтворювала нуклеарну модель сім'ї: двоє батьків та дитина (діти), що проживають в одному домогосподарстві. Для частини лесбійських сімей, що планували спільно завести дитину, важливим було збереження саме такої моделі сім'ї, що визначало критерії для пошуку біологічного батька дитини. Більшість жінок використовували слово «донор»; «донація» сприймалася як допомога (оплачувана чи не оплачувана), а участь чоловіка у вихованні дитини не передбачалася. Ступінь залученість донора до догляду за дитиною чи означення його в ролі батька вирішувалися індивідуально в кожному окремому випадку.

Наприклад, для Каті та Ліди важливо, щоб донор приймав якомога меншу участь в житті дитини, тому на переговорах з потенційними донорами вони намагаються це чітко окреслити від початку: ступінь залученості донора до виховання дитини, можливість бачити дитину кілька разів на рік, позиціонування донора як «тата» і т.д.:

Кто-то хочет, что бы у ребенка был отец и, в принципе, не возражает, чтобы отцом был какой-нибудь знакомый гей. Но я хочу, чтобы мой ребенок был только моим, так легче было бы его воспитывать... (Катерина)

Катерина називає дитину «тільки своєю» в протиставлення не партнерці, небіологічній матері (далі в інтерв'ю респондентка називає дитину спільною, «нашою»), а саме донору. Дитина сприймається не як результат єднання двох людей, жінки та чоловіка, а як нащадок однієї особи, біологічної матері дитини. Можливість залучення донора до виховання дитини пара розглядає як загрозове для сім'ї та несприятливе для майбутньої соціалізації дитини:

Є в нас ще один знайомий, до якого, наскільки мені відомо, звернулася пара дівчат, які хотіли би мати дитину – і він так: «Я буду решать, в какую школу он пойдет, я буду решать, что ему носить, я буду решать, что покупать.» Я кажу, ну тоді це вже якась шведська сім'я в результаті вийде. Вони не будуть відчувати, що ось є сім'я, мама і мама, і вони вирішують, що для їх дитини краще. (Ліда)

Для частини сімей можливість спільного виховання дітей між лесбійськими та гейськими парами видається більш оптимальною. Часто важливою ознакою залишається спільний простір проживання, наприклад, в одному будинку на дві половини – одна для лесбійської пари, інша – для гейської:

В случае рождения ребенка, все-таки, это должна быть какая-то общая территория для жизни (...) К этому надо всем четверым быть готовым. (Юрій)

⁵ Sullivan, Maureen. *The Family of Woman: Lesbian Mothers, Their Children, and the Undoing of Gender*. – Berkeley, CA: University of California Press. – P. 113.

Іншим прикладом є стосунки лесбійської пари Галини та Віри з гейською парою. Жінки мають тривалі кількарічні стосунки, живуть нарізно, у однієї є 10-річна дитина від попереднього гетеросексуального шлюбу, інша народила дитину шляхом штучної інсемінації від знайомого гея. Попередньо планувалося спільне виховання дітей, з можливістю з'їхатися вчотирьох разом із біологічним батьком дитини та його партнером в один будинок. Перед пологами батько дитини жив разом із лесбійською сім'єю та був присутнім на пологах. Для жінок важливо, щоб дитина мала емоційний зв'язок із батьком, а опіка над дитиною була спільною справою. Таку розширену сім'ю одна з респонденток уявляє як певну ідеальну форму сім'ї, що багато в чому наслідує типову нуклеарну сім'ю:

Если организуются вот эти ячейки, то эти четыре человека должны жить вместе, чтобы не было разнобоя. (...) У меня с детства мечта гей-лесби-фэмили. (...) Мне хочется общий дом, кучу детей. (Віра)

Однак, після народження дитини сім'я чоловіків майже не долучається до виховання. Вони відмовляються з'їжджатися разом, з дитиною бачиться тільки біологічний донор, і то досить рідко, його партнер взагалі майже не проводить часу з цією сім'єю. Фінансова підтримка дитини від біологічного батька є мінімальною, всю роботу з догляду за дитиною виконують жінки. По суті, це дві окремі нуклеарні сім'ї, одна з яких виховує дитину:

Общие цели совпадали: иметь ребенка, воспитывать его. Это пара стабильная, 8 лет вместе, мы стабильная, 4 года были вместе. Но мы просчитались в том, что этого достаточно, чтобы иметь общего ребенка. Этого мало. Просто для того, чтобы такие серьезные проекты делать, действительно нужно, чтобы вы во многих жизненных принципах сходились, а не только в желании иметь ребенка. (Галина)

Для ЛГБТ-пар, материнські сім'ї яких не знають про їхні стосунки та гомосексуальність, ситуація ускладнюється з народженням дитини. Народження спільної дитини неминуче висуває питання камін-ауту перед батьками та родичами:

С моим камин-аутом получается сложнее. Потому что рожает сейчас партнерша. (...) Ладно, мы сейчас снимаем квартиру, потому что нам удобней, например, дешевле. (...) А теперь объясните, что у моей партнерши ребенок родился – а че это она родила? Залетела? – не знаю, что придумать. Или не говорит маме, что есть ребенок. (Женя)

Попри те, що допоміжні репродуктивні технології (ДРТ) підважують бінарність інституту батьківства, законодавство продовжує підтримувати модель нуклеарної гетеросексуальної сім'ї, в якій дитина може мати тільки одну матір, одного тата й максимум двох батьків. Юридичне визнання гетеросексуальних та гомосексуальних пар, що використовують ДРТ, виразно відрізняється. У випадку гетеросексуальної одруженої пари, яка користується штучним заплідненням, чоловіка буде визнано батьком дитини. У випадку лесбійської пари, що використовує такий самий метод, біологічна мати визначатиметься державою як «мати-одиначка», а її партнерка не матиме жодного правового статусу по відношенню до дитини.

За таких умов партнерка, що не є біологічною матір'ю дитини, подвійно виключена зі сфери споріднення, оскільки офіційно її не визнано ні дружиною, ні матір'ю⁶. Це створює відчуття безправності у випадку розлучення пари – законодавчо батьківські права будуть тільки в біологічної матері.

Батьки жінок, котрі виховують разом дитину, також часто відмовляються сприймати небіологічну матір як будь-яким чином споріднену з дитиною чи, навпаки, визнавати своє

6 Sullivan, Maureen, *ibid.* – P. 114.

споріднення з дитиною, яку народила не їхня донька. Таке суспільне невизнання ілюструє приклад лесбійської сім'ї, в якій обидві жінки запланували народження дітей, кожна народила по дитині, а зараз вони спільно їх виховують:

Мои родители приходят к нам в гости, в гости к своему внуку. У меня два сына, а они приезжают явно в гости к одному. (...) Самое главное защитить детей в этом случае, потому что дети это очень чувствуют. (...) Когда ребенок бежит с книжечкой, а подбрасывают на ручках другого, а на первого даже не обратили внимание – он опускает эту книжечку и смотрит... вот и все. (Вікторія)

У випадку гетеросексуальної пари, яка спільно запланувала та народила дитину за допомогою ДРТ з використанням донорської сперми, реакція материнських сімей є переважно іншою: родина жінки вважатиме чоловіка батьком народженої дитини, а батьки чоловіка радше сприйматимуть народжену дитину як свою онучку чи онука, незважаючи на відсутність між ними кровної спорідненості.

У випадках, коли в гетеросексуальній парі виховують дитину від попереднього шлюбу, небіологічна мати чи тато все одно вважатимуться батьками дитини. На позначення такої форми споріднення існують окремі назви – «мачуха» та «відчим». Очевидно, що в одностатевих сім'ях, котрі виховують дітей від попереднього гетеросексуального шлюбу, батьківство особи, не пов'язаної біологічно з дитиною, не матиме ні юридичного, ні суспільного визнання. Причому використання таких назв в рамках однієї сім'ї («мама» та «мачуха», «відчим» і «тато») є вкрай проблематичним, оскільки ці категорії інтерпретуються як антигоністичні, непоєднані в рамках однієї сім'ї. Відтак, в гетеронормативній культурі знайти назву на означення таких стосунків дуже непросто. До прикладу, респонденти Олег та Орест разом 15 років, і з ними вирости двоє дітей від попереднього гетеросексуального шлюбу Ореста. Попри свою активну участь у вихованні дітей впродовж цих років («і борщ варив, і уроки вчив» і т. д.), Олегові складно відповісти про характер його споріднення з дітьми:

Ну, не мої діти... чи я навіть не знаю як назвати... який термін до цього підібрати... ну, близькі люди! (Олег)

Проблема називання небіологічних батьків є досить складною не лише через брак офіційного визнання, але й через те, що інститут батьківства є засадничо гетеронормативним. В інших країнах використовують назви «небіологічна мати/небіологічний батько», «соціальна мати/соціальний батько» та низку інших⁷. В українській мові усталеного вжитку немає ні на рівні державного регулювання, ні в академічній літературі. Лесбійки та геї по-різному називають свої стосунки з небіологічними дітьми, яких вони виховують разом із партнерками чи партнерами. Респондентка, що має кількарічні стосунки з партнеркою, в якій є дочка від попереднього шлюбу, відчуває відповідальність за дитину і має з нею сильний емоційний зв'язок, але не називає її дочкою:

Називаю її по-імені. (...) Це мій стереотип. Враховуючи, що я виховувалася в традиційній сім'ї, мені важко внутрішньо перебрати на себе роль мами. (Наталя)

Такі прямі відсилки до «традиційних сімей» та нормативного дискурсу є достатньо типовими для ЛГБТ-партнерств. Як свідчать західні дослідження, розповіді лесбійок та геїв про стосунки споріднення радше визначаються через зв'язок із нормативними дис-

⁷ В північноамериканській та західноєвропейській англомовній академічній літературі використовують терміни "non-biological mother", "co-mother/co-father", "co-parent", "non-biological parent". Див. Sullivan, Maureen, *ibid.* – P. 131.

курсами сім'ї, ніж незалежно від них⁸. Біологічне народження дітей та інститут батьківства вписані в гетеронормативність суспільства, і на дискурсивному рівні вони досі організовані навколо двох постатей, що спільно народжують та виховують дитину – жінки та чоловіка, матері й батька. Дитина мислиться як «природне» продовження союзу жінки та чоловіка в результаті сексуального акту, продовження, «що є вираженням протилежних гендерних ідентичностей»⁹.

Відсутність усталених мовних засобів на позначення негетеросексуальних форм споріднення стосується не лише материнства та батьківства, але й партнерства та стосунків інтимності загалом:

«Жена» – это настолько традиционно. Я даже не знаю, надо придумать какое-то новое слово... «Партнерша» тоже какое-то слишком деловое. Хочется что-то такое более душевное. Не знаю, ну что-то такое (...) Член семьи? Ну как хотите, так и называйте. (Оксана)

Відсутність репрезентації ЛГБТ-батьківства

Брак мовних засобів для позначення стосунків спорідненості в ЛГБТ-сім'ях відображає загальну тенденцію браку репрезентації гомосексуальності та трансгендерності, зокрема, ЛГБТ-сімей та ЛГБТ-батьківства, в публічному полі. Популярна культура пронизана гетеронормативністю, зав'язана на цінностях (гетеросексуальної) сім'ї. Безліч фільмів, літературних і мистецьких творів тематизують стосунки в сім'ї та шлюбі, проблеми батьків і дітей. Окремі напрямки науково-популярної психології присвячені сімейним проблемам та «кризам», вибудові гармонійних стосунків, вихованню дітей у гетеросексуальних сім'ях, націлені на зміцнення і збереження сімейних стосунків. Це не лише утворює гетеросексуальність як непохитну, єдино можливу норму, але й створює інформаційний вакуум для ЛГБТ-сімей:

Не дуже собі уявляю [вінчання для одностатевих пар]. Все-таки шлюб я ще так можу уявити. Розписались та й по-всьому, узаконені стосунки. Ну а вінчання – це якось так (...) помпезно, це свято. Не знаю, фрак і сукня більш логічні, ніж дві сукні. (Катерина)

Наявність альтернативних дискурсів, інакших моделей поведінки та сімейності зовсім мінімальна. Більше того, у наявних дискурсах переважає негативний образ лесбійок, геїв та трансгендерних людей – у фільмах, телепрограмах тощо. Але опитувані часто зазначали, що певні книги, статті, фільми, а особливо доступ до інформації в інтернеті допомагають знайти репрезентації, з якими можна ідентифікувати себе та свої стосунки. Віка розповідає:

Сериал “Queer as folk” (...) или сериал “L-world” – у них уже потенціально поменялся фокус, они уже по-другому [изображают гомосексуальность]: Ой, да, эти люди тоже могут влюбляться, любить, тоже хотят встречаться, хотят жить семьями. (...) Я пытаюсь образовывать своих лояльных знакомых, говорю: «Вот вам подборочка фильмов, начните с этого». (Вікторія)

Серед ЛГБТ-сімей існує великий запит також і на теоретичні, публіцистичні й освітні матеріали, які можна було б дати почитати батькам, дітям, друзям, колегам – також для ознайомлення з тематикою в контексті камін-ауту перед материнськими сім'ями та друзя-

⁸ Sullivan, Maureen, *ibid.* – P. 111.

⁹ Weston, *ibid.* – P. 170.

ми, а також на розважальні матеріали, що представляють альтернативні моделі поведінки (казки, мультфільми, фільми, ігри тощо). Такі матеріали дозволяють ЛГБТ-людям говорити зі своїми дітьми про гомосексуальність і трансгендерність:

В принципі, я з малим обговорювала тему гомосексуальності, і не раз. Не стосовно мене, а взагалі, що таке явище існує. Ми дивились фільм «Мисс Солнечный свет», і там з'являється в якомусь епізоді гомосексуальний... дядько головної героїні, чи хто. І малий: «А что это такое, что он дядю любит?» Це ще було кілька років тому. Головне в таких випадках не робити круглі очі... кажу: «Сережа, просто есть мужчины, которые любят женщин, а есть мужчины, которые любят мужчин, бывает по-разному». — «А как это?» Я пояснила, що це є, і це нормально, і люди бувають різні. (Ліда, 29 років)

Якщо альтернативний дискурс наявний мінімально, то його можна розвивати через спілкування. Для того, щоб дитина впізнавала альтернативні моделі сім'ї в умовах монополії гетеронормативної моделі, ЛГБТ-матері та батьки шукають спілкування з іншими сім'ями або особисто, або через скайп, форуми, соцмережі тощо¹⁰:

Еще у нас недостаток информации. Юля [жена] с удовольствием пообщалась бы с такими же женами трансов, как и она. А где их взять? В основном как: если человек сделал операцию — он старается быстренько раствориться в толпе... Почему я с удовольствием добровольно [участвую в исследовании] — я знаю, я был на месте вот этих начинающих, которые не знают ничего. Я вижу, как жене тяжело. Ей бы с кем-нибудь поговорить — не со мной, а с кем-то со стороны. Чтобы она почувствовала, что она не одна такая, что есть такие проблемы, что ничего в этом страшного нет, что это нормально. И это тоже своего рода терапия. Это очень помогает. (Роман)

Примус до репродукції

Гетеронормативність термінології для позначення стосунків спорідненості, відмова у правовому статусі небіологічним ЛГБТ-батькам та надання біологічним батькам статусу «одиначок» роблять досвіди ЛГБТ-батьківства на рівні дискурсів невидими. Гомосексуальність постулюється як протилежна репродуктивності; стосунки між двома особами однієї статі, котрі не можуть спільно зачати дитину біологічним шляхом, маркуються як нерепродуктивні за визначенням.

Попри це, на лесбійок та геїв як на «жінок» та «чоловіків» діє суспільний тиск «продовжувати рід» та відтворювати суспільство. Цей тиск є значно сильнішим саме на жінок; «природним покликанням» та найвищою формою жіночої самореалізації постулюється народження дітей та опіка над ними. Як зазначає російська дослідниця Надя Нартова, «бездітна жінка не лише персонально переживає “фіаско” себе як жінки та втрату жіночої ідентичності, але й культурно, соціально дискредитується як жінка найближчим та не дуже [близьким] соціальним оточенням»¹¹. Материнство є визначальною ознакою «належної жіночності», воно оприроднюється, біологізується:

В мене принаймні це була місія номер один. Спочатку квартира, потім, коли розрахувалися з кредитом, одразу завели дитину. Я народила... Природньо, здається, для жінки, хотіти народити дитину і бути мамою. (Катерина)

10 Див. ЛГБТ-родительство: проблемы, потребности, перспективы / Под ред. В. Созаева. – СПб.: АНО «ЛГБТ организация Выход», 2010. – С. 13.

11 Надя Нартова. Другое (ли) тело: производство лесбийского тела в лесбийском дискурсе. // В тени тела. / Под ред. Н. Нартовой и Е. Омельченко. – Ульяновск, Издательство Ульяновского государственного университета, 2008. – С. 106.

Нартова наголошує, що конструювання лесбійського тіла як «біологічно» жіночого та «біологічно» репродуктивного дозволяє лесбійкам здолати наслідки паталогізації та маргіналізації, в результаті яких їх все ще нерідко визначають як «не-жінок» чи «неправильних» жінок. Лесбійки використовують стратегію натуралізації, що дозволяє вписати лесбійське тіло в наявний соціальний порядок як «безпроблемне, жіноче, фертильне»¹².

Те, що жіноча реалізація пов'язується не просто із наявністю та вихованням дітей, а саме з біологічним материнством, з фізіологічними моментами жіночого тіла (вагітністю та народженням дитини), може продемонструвати наступна цитата. Сім'я Юлі та її чоловіка Романа (FtM) кілька років тому вдовчерила двійко дітей після кількох невдалих спроб завагітніти шляхом інсемінації:

Я очень хочу, чтобы она реализовалась как мать, чтобы она родила. Она сказала: «Не дави на меня». Она должна сама к этому прийти. Я считаю, что это правильно. Я знаю, что если она придет ко мне и скажет: «Ты знаешь, я подумала и, все-таки, решила, что нет», – я смирюсь. Да, мне будет больно. Но пока этот вопрос открыт. Для меня это очень важно... (Роман)

Очевидно, материнство конструюється, перш за все, як «природна» потреба народити, як внутрішнє призначення, ніж саме виховання дітей. При цьому сім'я Юлі регулярно питає в подружжя, коли ж вони нарешті зможуть народити дитину:

Где-то через полгода после свадьбы сразу же стал вопрос, потому что уже возраст, ей уже было 26 лет. Уже тоже пора бы. Все родственники ждут же – вы же поженились, а где же дети? Никто же не знает, что мы ездили к врачам, делали все это [инсеминации]. Для них мы каждую ночь стараемся и делаем. Слава богу, что у ее брата жена тоже очень долго не могла забеременеть. (...) И поэтому нас тоже не трогают, насаждают только, насколько они могут, с таким вот легким пониманием: ну да, Алиса же тоже не могла долго забеременеть... (Роман)

Про фізичне бажання пережити вагітність та народити також розповідають трансгендерні жінки. Транссексуалка Ніна (MtF), що почала здійснювати «перехід» у віці після 50 років, була змушена офіційно розлучитися з дружиною, з якою прожила в шлюбі більше 30 років, для проходження комісії, що видає дозволи на проведення операції зі зміни статі. Вона розповідає про своє бажання народити дитину:

Где-то лет с 25, после армии, Вы даже не представляете, как мне хотелось самой родить. У меня... я не могла, мне чуть ли не каждую ночь снилось, что я беременна. Я, как видела беременных, аж тряслась. (Ніна)

Респондентки зазначали, що відчують з боку своїх родин суттєвий тиск народжувати, особливо після досягнення певного віку. Тема їхньої незаміжності та бездітності регулярно постає в розмовах із батьками та на сімейних святах:

Мама тоже говорит: «У тебя уже возраст. Потом тяжелее будет...». Грубо говоря, мама уже намекает: «Может и замуж не надо, ты просто роди». (Женя)

А на питання «Коли ти вийдеш заміж?» – я відповідаю «Я за кермом» або «Я працюю». Питання зразу знімається. Бабуся завжди: «Ой, коли ти вийдеш заміж... дітей, внуків...». Кажу: «Маєте». В мене сестра одружилася, народила дитину... (Яна)

Жінки, які не хочуть і не планують дітей, наводили детальні пояснення, щоб обґрунтувати своє небажання народжувати, деякі посилалися на «материнський інстинкт», який «ще не прокинувся», мовляв, «ще не дозріли».

12 Нартова, там само. – С. 105.

Щодо чоловіків, ситуація є суттєво іншою. В нормативній культурі ні наявність дітей, ні активне залучення до догляду за ними не є атрибутами чоловічої самореалізації. Зазвичай репродуктивний тиск на чоловіків обмежується їхніми материнськими родинами. Цей тиск може бути послабленим, якщо в родині є сестри чи брати, які вже народили дітей:

У него [партнера] старший брат, у меня младшая сестра. Они семейные люди, у них дети. И я думаю, родители в чем-то...обращают больше внимания на них. То есть им достаточно того, что есть уже внуки. (Юрій)

Культура «звинувачення жертви»

В суспільстві, яке маргіналізує та демонізує гомосексуальність і трансгендерність, право ЛГБТ-людей на материнство й батьківство трактується як безвідповідальність: мовляв, як можна свідомо планувати народження дитини, коли цей вибір накидає на дитину стигму гомосексуальних чи трансгендерних батьків? Посилаючись на культурний код «невинності дитини», така логіка протиставляє дитину як таку, що не може обирати собі сім'ю, та батьків, що нібито прирікають дитину на суспільний осуд через свої «егоїстичні бажання». Вестон дає таку відповідь на ці закиди: якщо слідувати за такою гомофобною логікою, тоді варто позбавити права на материнство й батьківство й бідних, і тих, хто зазнає расового гноблення, і будь-які інші меншини, що не належать до міфічної більшості¹³.

Закиди щодо безвідповідальності є типовим прикладом «звинувачення жертви», що покладає відповідальність за насильство та агресію не на насильника, а на жертву. Людину чи соціальну групу, яка зазнає насильства, звинувачують у тому, що вона «спровокувала» насильство, «неправильно» поведилася, а тому «сама винна». Культура звинувачення жертви виправдовує сімейне й сексуальне насильство над жінками, расизм, трансфобію, гомофобію та інші форми й прояви системної дискримінації¹⁴. Згідно з логікою звинувачення жертви, упосліджена група має вживати запобіжних заходів та слідувати низці правил, «щоб уникнути насильства». Жінок вчать не ходити пізно ввечері по вулиці, не одягати короткі спідниці, не вживати алкоголь у незнайомій компанії, не фліртувати з незнайомими чоловіками й багато іншого, щоб не бути зґвалтованими. Цей перелік правил є безкінечним, тому у випадку зґвалтування логіка звинувачення жертви спрацьовує в будь-якому разі.

Риторика звинувачення жертви є дуже розповсюдженою та прийнятною в українському суспільстві, частиною «здорового глузду». Схожі правила «для уникнення насильства» існують і для ЛГБТ-людей, особливо в публічному просторі. Лесбійки, геї, бісексуальні та трансгендерні люди змушені постійно контролювати свою поведінку, проявляти пильність, винахідливість, приховувати та замовчувати свою ідентичність, уникати «особистих» запитань, тобто постійно діяти ситуативно, аж до найменших жестів та виразів обличчя — для того, щоб їхню сексуальність чи гендерну ідентичність «не викрили»:

Коли відпочиваємо в кафе, ми знаємо, де себе як поводити (...) Ми себе як гетеросексуальне населення поводимо, так що ніяких підозр не має бути. (Дмитро)

13 Weston, Kath, *ibid.* – P. 195.

14 Напр., див. Ryan, William. *Blaming the Victim*, 1972; Brownmiller, Susan. *Against Our Will: Men, Women, and Rape*, 1975; Herman, Dianne F. *"The Rape Culture"/ Women: A Feminist Perspective* (ed. Jo Freeman), 1994; Snow, Nancy. *Self-Blame and Blame of Rape Victims*, 1994; George, William, and Lorraine Martinez. *Victim Blaming in Rape: Effects of Victim and Perpetrator Race, Type of Rape, and Participant Racism*, 2002.

Таке зовнішнє дисциплінування тіл¹⁵ відбувається в кожній ситуації, в кожній взаємодії, і ті, хто не «відповідають» гендерним нормам та «викликають підозри» щодо гендерної ідентичності чи сексуальності, можуть зазнавати агресії, образ, насильства з боку оточення. Особливо прискіпливим є дисциплінування та нагляд за гендерними кордонами: «надто маскулінні» жінки, «надто фемінні» чоловіки та трансгендерні люди нерідко чують коментарі від сторонніх осіб щодо своєї статевої належності:

Я сейчас не в образе, я сейчас такая, какая я есть. А когда я одену мужское, я буду в образе. Я получаюсь как Штирлиц. (...) Даже если к нам относятся хорошо в мужском роде, это всеравно отношение как к Штрилицу. Понимаете? А ведь действительно как Штирлиц. Ведь надо абсолютно полностью соответствовать, при чем для каждого человека, который даже мимо прошел, с которым ты сталкиваешься постоянно, который в очереди и так далее. (Ніна, MtF)

Це дисциплінування тіла стає звичним та не сприймається як насильство, воно трактується як очікувана та «справедлива» реакція за порушення гендерних норм:

Ми в клуб якийсь зайдемо: «О, дивись, а то пацан чи дівка?» Ой, та я то питання чую в день раз 15. (Яна)

Відкритість про свою ідентичність та стосунки трактується як виклик «нормі», порушення кордонів гетеронормативності, котре має бути покараним. Не дивно, що ЛГБТ-люди ретранслюють таку логіку, коли розповідають про відсутність дискримінації:

Я не стикалась з тим, щоб мені десь хтось попрекнув тим, що я така, а не така як інші. (...) Нє, ну, це ж не то, шо я приїду кудись, стану і буду кричати: «Я лес-бій-ка!» (Яна)

Можлива чи фактична агресія з боку оточення сприймається як власна провина:

Мы себя ограничиваем. Мы лишнюю близость не проявляем. (...) В принципе, мы стараемся не раздражать население... (Тетяна)

Було кілька випадків, коли на запитання про дискримінацію розповідали про прямі прояви агресії – побиття, вигукування непристойностей. Але навіть випадки прямого насильства опитувані були схильні применшувати:

Під клубом було чоловік десь, напевно, десять. Стояли недалеко від клубу і, коли перші відвідувачі заходили, вони хлопцю одному встигли по вуху з'їздити, поки охорона зреагувала, вони потім втекли. І через тиждень рівно знову вони були, але через дорогу стояли, і там видно вичікували, поки хтось підійде. А ми вже народ поінформували тоді, попросили триматися все ж таки компаніями, по одному не ходити, і обійшлося на цей раз, ось. Це єдине що було, а так більше нічого. (Ліда)

«Подвійна петля» репродуктивного тиску

Суспільна гомофобія і трансфобія мають безліч проявів, від образ до дискримінації та насильства. Стигма гомосексуальності й трансгендерності лягає не лише на лесбійок, геїв та трансгендерів, але й на їхні родини:

¹⁵ Ми використовуємо концепцію дисциплінування тіла за Фуко, згідно з якою дисциплінування відбувається через три механізми: нагляд, нормалізуючу покару та екзамен. Див. детальніше: Фуко Мишель. Надзирать і наказывать. Рождение тюрьмы / Пер. с фр. В. Наумова. – М.: Ad Marginem, 1999 (1975).

[Партнерка] мамі сказала, що ми би хотіли дитину, і мама на це дуже погано відреагувала. (...) Тобто в них зразу перше: «А що ми скажемо бабусі? (...) Ну, як це так, ти незаміжня, дитина... а якщо ще, не дай бог, підуть, почнуть розпитувати, а ще дізнаються, що ти...» (...) З татового боку родина, мабуть, дуже негативно би відреагувала, якби дізналась [про гомосексуальність]. Вплоть до того, що би вони перестали з матір'ю спілкуватись взагалі і перестали б визнавати її своєю родичкою. (Ліда)

В культурі звинувачення жертви гомофобію та трансфобію визначають провинною та відповідальною самих лесбійок, геїв і трансгендерів. Таким чином, з одного боку, як «жінки» та «чоловіки», вони зазнають репродуктивного тиску народжувати, бо начебто тільки так можуть реалізуватися та довести свою «нормальність». З іншого боку, визначення ЛГБТ-сімей як маргінальних, «неповноцінних», стигматизованих та перекладання на них відповідальності за дискримінацію призводять до того, що суспільство відмовляє їм у моральному праві народжувати та виховувати дітей. Такі взаємовиключні вимоги – «обов'язково відтворюватися» і «в жодному разі не відтворюватися» – становлять «подвійну петлю» репродуктивного тиску. В ситуації «подвійної петлі» немає виграшної позиції¹⁶. Бездітним ЛГБТ-людям закидають нереалізованість, бездітним сім'ям – неповноцінність, несерйозність стосунків, які нібито справджують стереотипи про те, що лесбійки, геї та трансгендерні люди не здатні до репродукції. ЛГБТ-сім'ї з дітьми звинувачують у егоїзмі, безвідповідальності, а потенційну агресію чи дискримінацію щодо їхніх дітей проєктують на них як їхню власну провину. У будь-якому випадку, неможливість виконати обидві суперечливі та непеєднані вимоги трактується як вина ЛГБТ-людей.

Для трансгендерних людей «подвійну петлю» репродуктивного тиску замикає держава. Держава фактично відмовляє трансгендерним людям у праві на материнство та батьківство. Для зміни документів необхідно отримати дозвіл комісії, який надається тільки після проведення медичних операцій із позбавлення репродуктивних органів. Відтак, держава вимагає примусової стерилізації для визнання гендерної ідентичності особи. Держава забороняє транссексуальним людям зберігати та використовувати свої біоматеріали для процедур допоміжних репродуктивних технологій. Наявність шлюбу та дітей зазначена як протипоказання для зміни статі¹⁷. Таким чином, держава змушує трансгендерних людей робити вибір між власною ідентичністю та сімейними стосунками й можливістю мати дітей. При цьому, як свідчить попередня історія сім'ї Юлі та Романа (FtM), суспільний репродуктивний тиск на транссексуальних людей триває.

Відчуття власної відповідальності за потенційну гомофобію щодо дітей змусило частину опитаних взагалі відмовитися від можливості мати дітей:

Ребенок должен воспитываться в социуме. Должен ходить в садики, дружить с другими детьми. Его нужно водить в школу. И на каком основании этого ребенка два мужика будут приводить во все эти садики?.. (...) Женщины с ребенком, их можно еще представить в этом социуме. (...) А мужчины с ребенком – скажем,

16 Поняття «подвійної петлі» (англ. double bind) було введено в соціальну антропологію та психіатрію дослідницькою групою на чолі з американським антропологом Грегорі Бейтсоном на початку 1960-х. Відтоді теорію «подвійної петлі» широко застосовують в інших наукових дисциплінах: політології, соціології, правознавстві, гендерних та квір студіях тощо. Напр., див. Torres, Gerald. Critical Race Theory: The Decline of the Universalist Ideal and the Hope of Plural Justice – Some Observations and Questions of an Emerging Phenomenon, 1991; Becker, Mary. Double Binds Facing Mothers in Abusive Families: Social Support Systems, Custody Outcomes, and Liability for the Acts of Others, 1995; Valdes, Francisco. Queers, Sissies, Dykes, and Tomboys: Deconstructing the Conflation of "Sex," "Gender," and "Sexual Orientation" in Euro-American Law and Society, 1995; Goodwin, Michele. Assisted Reproductive Technology and the Double Bind: The Illusory Choice of Motherhood, 2005.

17 Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 03.02.2011 № 60 «Про удосконалення надання медичної допомоги особам, які потребують зміни (корекції) статевої належності». Детальніше див. аналіз О. Покальчук «Реалізація права на сім'ю в Україні: погляд за межі видимої норми».

одинокий отец с ребенком, – это уже очень большая редкость. А два мужчины с ребенком – это уже не встречается. Общество это не примет. (Володимир)

Інша респондентка, що планує разом з партнеркою народити дитину за допомогою штучного запліднення, продумує можливі стратегії для подолання суспільної гомофобії:

Если вдруг ребенок скажет, что он живет с двумя мамами, то всегда можно сказать: «А она крестная, да мы там рядом живем, на одной площадке». (Женя)

Лесбійки, геї та трансгендерні люди намагаються зробити ситуацію якомога простішою для дітей, щоб те, як діти описують свої сім'ї оточенню, не викликало би глузування чи цькування. Це впливає на те, як дитина називає своїх матерів чи татів. В багатьох сім'ях діти називають своїх біологічних батьків «мамою» чи «татом», а небіологічних – по імені. В деяких лесбійських сім'ях діти звертаються до обох матерів «мама» :

Син кличе її «мама». Це чисто його, бо ми так не планували. Ніхто його цьому не вчив. Він просто так собі вирішив. (Катерина)

Питання називання стосунків споріднення є важливим і для транссексуальних людей, для яких використання попередніх назв або ускладнюється, або стає неможливим. Респондентка, що змінила стать у віці 50 років, розповідає про свою розмову з онучками:

Когда они спросили [как называть теперь], особенно младшая внучка говорит: так это у нас ни одного дедушки не будет, одни бабушки будут? (...) Но я конечно попыталась объяснить, что не стоит дедушкой называть и шокировать окружающих, просто называйте по имени. Собственно говоря, если я не ошибаюсь, только старшая внучка как-то лучше всех восприняла. Она обращается ко мне только в женском роде. (Ніна)

Особливо важливим питання визначення власних стосунків є при взаємодії з дитсадками, школами, лікарнями та іншими установами. Іноді діти самі обирають терміни, вбудовані в домінуючий дискурс сімейної моделі з однією матер'ю та одним батьком, прийнятні для оточення:

В школі ми це питання вирішили. Тобто дитина сама якимось чином обрала мені роль, коли її запитали в школі: «Хто тебе буде забирати?» – «Буде забирати моя тьотя». (...) Вона таким чином визначила, не для себе, а для зовнішнього всього світу – визначила цей [термін], тому я була на батьківських зборах, відповідно, в ролі тітоньки». (Наталя)

Можливість того, що дитина в дитсадку чи школі зазнає образ і висміювання через гомосексуальність своїх батьків, впливає на те, яким чином ЛГБТ-батьки говорять дітям (особливо маленьким) про свої стосунки. Респондентка розповідає, що не здійснювала прямий камін-аут перед своїм 10-річним сином:

Йому прямим текстом ніхто ніколи не казав це. Він просто поступово, по розвитку відносин, усвідомлює, що це щось таке, ближче, ніж сестричка моя або подруга. (...) Тобто ми спимо в одному ліжку, він це бачить, і ми при ньому можемо обнятися, без натяку на інтимні там дотики, поцілунки, але якимось так по-рідному. І він не задавав поки що ніяких запитань з цього приводу. (...) Чесно кажучи, якимось більше розраховую на те, що він поступово-поступово сам почне про це говорити або задавати питання. Тому що зараз отак взяти його за руку і посадити, йому сказати, мені здається, це буде якимось штучно, переривання процесу. (Ліда)

Для більшості опитаних, в яких є діти, було важливим, що їхня дитина не зазнає дискримінації:

В школі ніколи не було [конфліктів]. Друзі його, однокласники, які тут поруч живуть, з якими він гуляє постійно – вони знають, що є Яна, бо він постійно говорить: «Яна то, мама с Яной поехали, мама с Яной пришли». Але, наскільки я бачу, то його не тюкає ніхто з цього приводу, тобто не задає йому питань якихось таких. (Ліда)

Відсутність гомофобії й трансфобії щодо дітей розцінюється як батьківська відповідальність навчити дитину «адаптуватися» до нормативного суспільства:

Я общалась с одной парой, у которой дети, два пацана уже взрослых. Они абсолютно нормальные, никто их не гнобит. (...) На самом деле, это все зависит от семьи, от того, как они ребенка научат адаптироваться. (Женя)

Для багатьох опитаних сімей з дітьми важливо було також, щоб дитина відповідала «належній» гендерній поведінці. Вони спростовували типове несхвалення одностатевих союзів, котрі буцімто не надають «нормальної» та «сприятливої» (тобто гетеросексуальної) соціалізації дитині:

Бытует мнение среди гетеросексуалов, что если ты растешь ребенка в лесбийской семье, то он станет таким же. Это неправда. Если ты его правильно воспитаешь, то он сам будет выбирать, чего он хочет в этой жизни. Мы же ребенка воспитали – как говорится, нормальный мужик родился.(...) Он вырос и любит женщин, и семью стремится создать. (Аліна)

Такі висловлювання характерні для більшості опитаних. На наш погляд, вони не обов'язково означають інтерналізовану гомофобію респонденток та респондентів, а радше свідчать про величезний тиск, який гомофобне суспільство чинить на ЛГБТ-батьків.

Висновки

«Подвійна петля» репродуктивного тиску на лесбійок, геїв та трансгендерних людей є нерозв'язною дилемою, яка, з одного боку, вимагає від них дітонородження, а з іншого – таврує ЛГБТ-батьківство як «безвідповідальність» та «егоїзм». Державне невизнання одностатевих стосунків тягне за собою відсутність правового статусу небіологічних матерів та батьків, які спільно з партнерками чи партнерами виховують дітей. Це призводить до труднощів та дискримінації при застосуванні процедур допоміжних репродуктивних технологій, невизнання ЛГБТ-батьківства материнськими родинами лесбійок та геїв і ширшим оточенням. В культурі «звинувачення жертви» відповідальність за потенційну та фактичну гомофобію та трансфобію перекладається на ЛГБТ-сім'ї. Вони змушені шукати стратегії, щоб убезпечити своїх дітей від глузування, агресії та насильства.

Однак власними силами подолати суспільну гомофобію і трансфобію неможливо. Потрібні масштабні зміни, націлені на державне регулювання та громадську думку, які враховуватимуть та включатимуть розмаїття людських досвідів, а не базуватимуться на єдиній нормативній моделі «традиційної сім'ї».

ЗМІСТ

<i>Марія Маєрчик</i> Передмова	5
<i>Євгенія Белорусець</i> Фотографії з проекту «Своя кімната»	9
<i>Галина Ярманова</i> Методологічні та концептуальні засади дослідження	17
<i>Оксана Покальчук</i> Реалізація права на сім'ю в Україні: погляд за межі видимої норми	23
<i>Світлана Шимко</i> Камін-аут та випробування безумовної любові	37
<i>Тамара Марценюк, Галина Ярманова</i> Підважуючи гетеронормативність? (Від)творення гендеру в ЛГБТ-сім'ях та пошук суспільного визнання	49
<i>Галина Ярманова, Оксана Гриник</i> ЛГБТ-батьківство в Україні: «подвійна петля» репродуктивного тиску	65

ЛГБТ-сім'ї в Україні: соціальні практики та законодавче регулювання / За ред. Г. Ярманової. – Київ: Інсайт, 2012.

Громадська організація «Інсайт»

ГО «Інсайт» була заснована в червні 2007 р. і зареєстрована 26 травня 2008 р. Місією організації є покращення життя лесбійок, геїв, бісексуальних та трансгендерних людей в Україні через промоцію прав ЛГБТ-спільноти, культурні заходи та інформаційні кампанії, надання психологічних та юридичних консультацій. «Інсайт» виступає за прийняття розмаїття та рівність незалежно від сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності, статі, етнічності, віку чи будь-яких інших ознак.

Публікацію можна отримати, звернувшись в ГО «Інсайт».

Контактна інформація:

Ел. пошта: info@insight-ukraine.com.ua

Веб-сторінка: www.insight-ukraine.com.ua

Поштова адреса: а/с 351В, Київ, 01001, Україна

Надруковано:

ТОВ «ВТС ПРИНТ»

03067 м.Київ, вул. Виборзька, 84

+38 (044) 227 78 17

Наклад 1000 прим.

insight-ukraine.com.ua